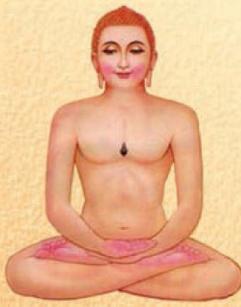

श्री परमानन्दजी महाराज
(परमहंसजी)

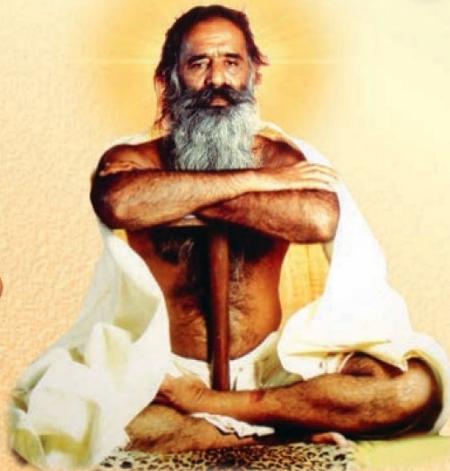

योगेश्वर श्रीकृष्ण

अहिंसे चे स्वरूप

महावीर स्वामी

महात्मा बुद्ध

महात्मा गांधी

स्वामी अडगडानन्द जी

सन्त कबीर

स्वामी विवेकानन्द

॥ ॐ नमः सद्गुरुदेवाय ॥

भारतीय महापुरुषांच्या दृष्टिकोनातून अहिंसेचे स्वरूप

अहिंसा एक गुंतागुंतीचा प्रश्न आहे. मूळतः हा यौगिक शब्द आहे, आन्तरिक साधनेचा शब्द आहे; परंतु कालांतराने लोकांनी त्यास बाह्य जगतातील जीव-हत्येशी जोडून टाकले...

व्याख्याकार :

स्वामी श्री अङ्गानन्दजी

श्री परमहंस आश्रम, शक्तेषगढ, चुनाई-मिजापुर (उ० प्र०)

प्रकाशक :

श्री परमहंस स्वामी अङ्गानन्दजी आश्रम ट्रस्ट
५, आपोलो इस्टेट, मोगरा लेन, नगरदास रोडव्या समोर, अंधेरी पूर्व,
मुम्बई ४०००६९, भारत.

अनन्तश्री विभूषित,
योगिराज, युगपितामह

परमपूज्य स्वामी श्री परमानन्दजी
श्री परमहंस आश्रम अनुसुइया
(चित्रकूट)

यांच्या परम पावन चरणी
सादर समर्पित
अन्तस्प्रेरणा

ॐ

ॐ

गुरु-वन्दना

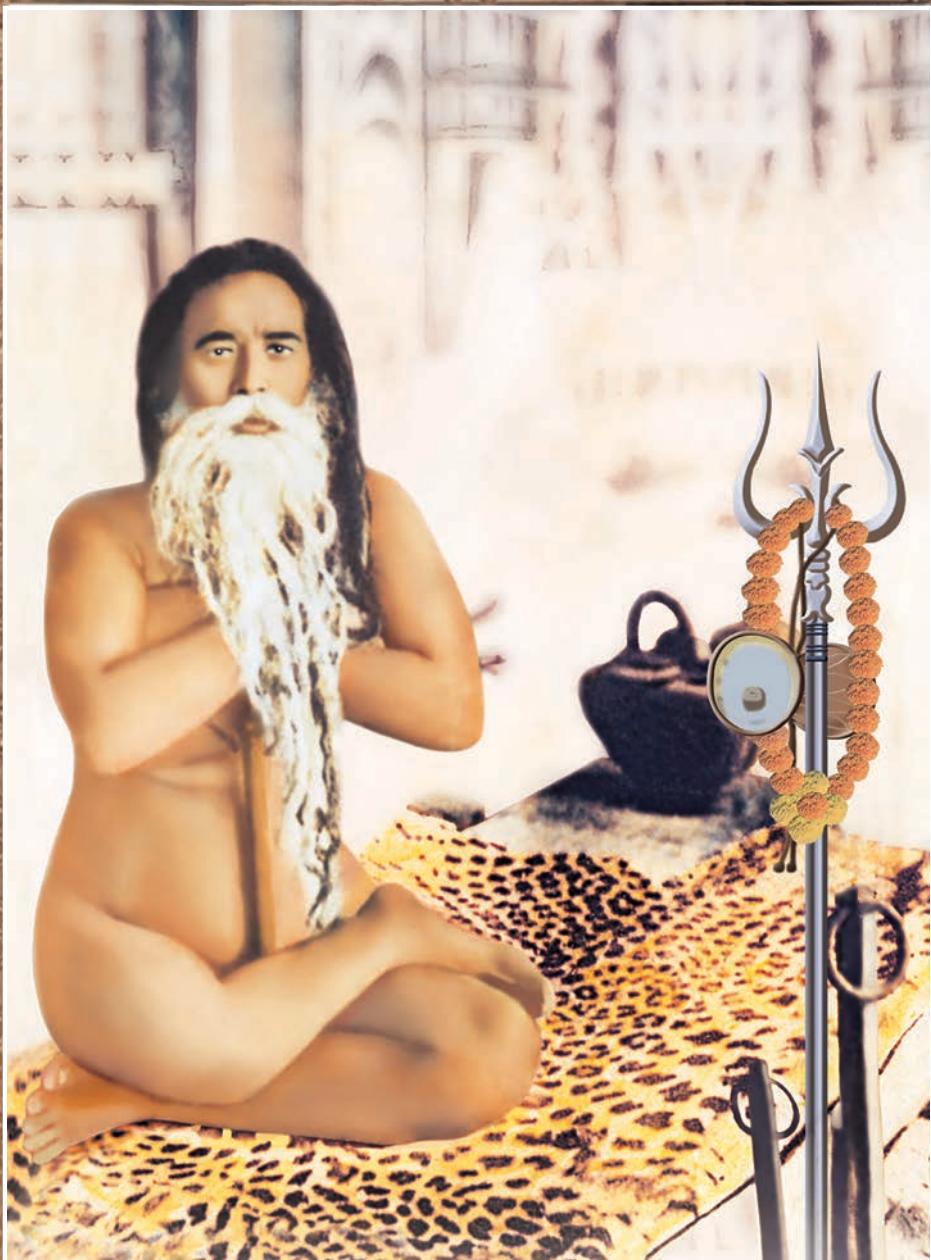
॥ ॐ श्री सद्गुरुदेव भगवान की जय ॥

जय सद्गुरुदेवं, परमानन्दं, अमर शरीरं अविकारी ।
निर्गुण निर्मूलं, धरि स्थूलं, काटन शूलं भवभारी ॥
सूरत निज सोहं, कलिमल खोहं, जनमन मोहन छविभारी ।
अमरापुर वासी, सब सुखराशि, सदा एकरस निर्विकारी ॥
अनुभव गम्भीरा, मति के धीरा, अलख फकीरा अवतारी ।
योगी अद्वेष्टा, त्रिकाल द्रष्टा, केवल पद आनन्दकारी ॥
चित्रकूटहिं आयो, अद्वैत लखायो, अनुसुइया आसन मारी ।
श्री परमहंस स्वामी, अन्तर्यामी, हैं बड़नामी संसारी ॥
हंसन हितकारी, जग पगुधारी, गर्व प्रहारी उपकारी ।
सत्-पंथ चलायो, भरम मिटायो, रूप लखायो करतारी ॥
यह शिष्य है तेरो, करत निहोरो, मोपर हेरो प्रणधारी ।
जय सद्गुरु.....भारी ॥

ॐ

ॐ

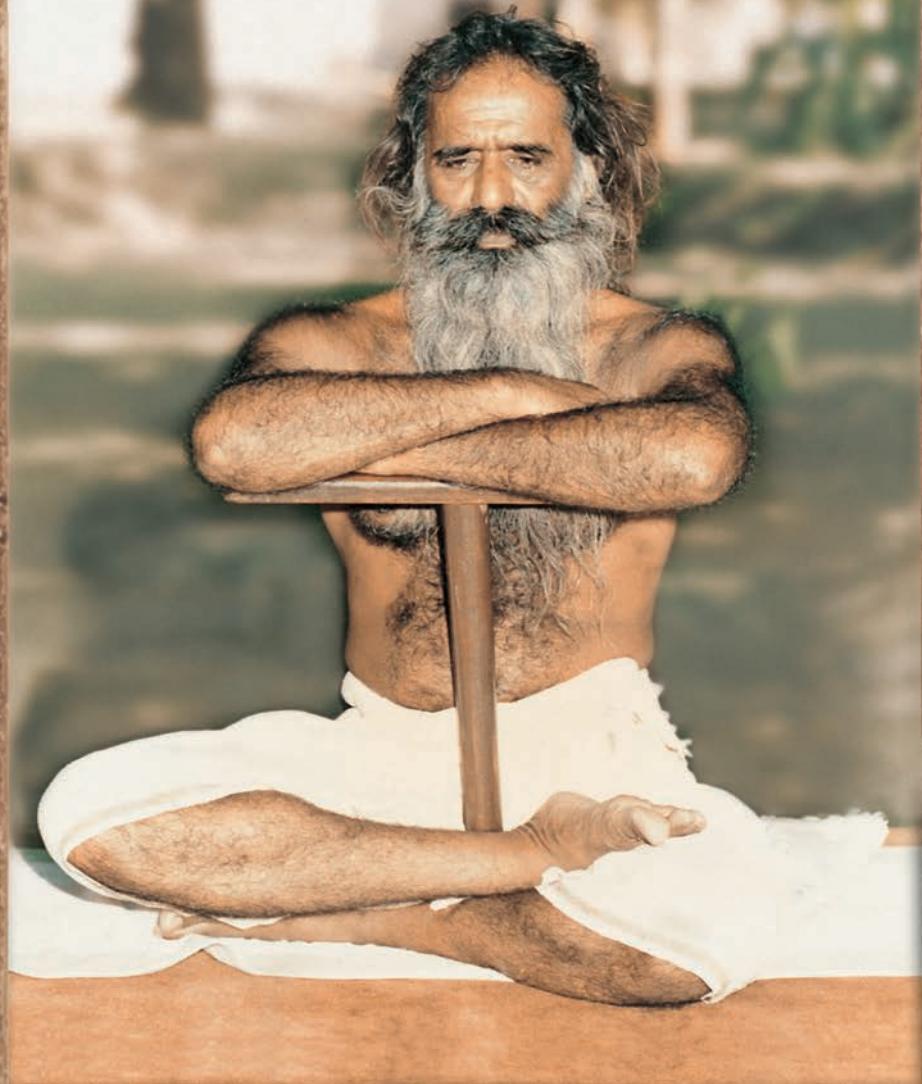

श्री श्री १००८ श्री स्वामी परमानन्दजी महाराज (परमहंसजी)

जन्म: शुभ सन्वत् विक्रम १९६१ (१९११ ई.)

महाप्रयाण ज्येष्ठ शुक्ल ७, २०२६, दिनांक २३/०५/१९६१ ई.

परमहंस आश्रम अनुसुइया, चित्रकूट

श्री स्वामी अडगडानन्द जी महाराज

अनुक्रमणिका

क्रम	विषय	पृष्ठांक
१.	प्रस्तावना	१
२.	गीतेच्या दृष्टिकोनातून ‘अहिंसा’	५
३.	महाभारताच्या दृष्टिकोनातून ‘अहिंसा’	१३
४.	श्रीरामचरित मानस मधील ‘अहिंसा’	१७
५.	महावीर स्वार्मीच्या दृष्टिकोनातून ‘अहिंसा’	२९
६.	भगवान बुद्धांच्या दृष्टिकोनातून ‘अहिंसा’	४९
७.	निष्कर्ष	६१

प्रस्तावना

‘अहिंसा’ मूलतः योग-साधने च्या संदर्भातील शब्द आहे. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, बह्यचर्य आणि अपरिग्रह हे पाचही एकत्र योग्याच्या हृदयात जागृत झाल्यावर योगाच्या उन्नत अवस्थांमध्ये प्रवेश मिळतो व योग्यास धारणा, ध्यान, समाधि आणि कैवल्य ज्ञानाच्या ऊँचीपर्यंत प्रस्थापित करतो. ह्यास शील आणि अणुव्रत असेही म्हणतात. ‘अहिंसा’ शब्दाचे ते पर्यायवाची शब्द आहेत. अहिंसा अशी काही वेगळी साधना नाही.

वस्तुतः निःशक्तीकरणाला धार्मिक रूप प्रदान करण्यासाठी व्यवस्थाकारांनी ‘अहिंसा’ हा शब्द सामाजिक व्यवहारात रुढ केला. वास्तविक निःशक्तीकरण ही काही आपली परंपरा नव्हे. अनादिकाळापासून, संस्कृतीच्या आरंभापासून शक्त्राखांचा सन्मान करण्याचीच आपली परंपरा आहे. आपल्या पूर्वजांमध्ये एकही देवता वा एकही असुर असा नाही की ज्याच्याकडे शक्त्र नव्हते-देवराज इंद्राकडे वज्र, वरुण देवतेकडे पाश, यमाचा दंड, देवाधिदेव शंकराचे त्रिशूल, ब्रह्माची शक्ति आणि विष्णूकडे चक्र. देव-दानव युद्धात देव पराभूत झाल्यावर देवतांनी युद्ध करून विजय मिळवून दिला होता. देवताच नव्हे, तर राक्षस अर्थात रक्ष संस्कृतीवाले सुद्धा शक्त्र चालविण्यात मागे नव्हते. त्यांनी लावलेले शोधही काही कमी नव्हते, जसे डोके कापल्यावरही पुन्हा जिवंत होणे. त्यांचे गुरु शुक्राचार्य संजीवनी विद्येच्या सहाय्याने मृत सैन्यालाही जिवंत करायचे. त्यांच्याजवळ रक्तबीज सारखा आविष्कार होता, म्हणजे रक्ताचे जितके थेंब पडतील तितके राक्षस उभे राहायचे. असुरकन्या सुद्धा शक्त्र संचालनात निपुण होत्या. ताडकेसारख्या असुरकन्यांनी इंद्राने स्थापिलेला समृद्ध असा करुष देश उध्वस्त केला होता. तेथे नंतर भयंकर जंगल निर्माण झाले.

राजा-महाराजांनी ही दिग्विजय, त्रैलोक्यावर विजय, चक्रवर्तीं सम्राट पदांची कीर्ति प्रस्थापित केली; अश्वमेध, राजसूय यज्ञांच्या माध्यमातून शक्तिभ्यासाची परंपरा चालू ठेवली. महान विजयी राजांमध्ये सम्राट अशोक, समुद्रगुप्त आणि अकबरासारख्या भारतीय नरेशांची गणना होते. शक्तिशाळांच्या शोधासाठी पूर्वज देवलोकापर्यंत यात्रा करीत होते. अर्जुनानेही देवलोकातून शख्त प्राप्त केले होते. तोच अर्जुन महाभारत युद्धाच्या प्रारंभी तेथे जमलेल्या सैन्यास बघून थरथर कापू लागला व म्हणाला, “हे गोविंद! मी युद्ध करणार नाही. स्वजनांना मारण्याचे पाप लागेल.” त्यावर भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले, “जर युद्ध नाही केलेस तर स्वधर्म आणि कीर्ति हरवून बसशील व पापाचा धनी होशील.” अर्जुन म्हणाला, “शक्तिधारी कौरवांनी माझ्यासारख्या शक्तिविहीनास मारून टाकले तरी मरणे श्रेयस्कर ठरेल परंतु युद्ध नाही करणार.” शक्तिविहीन होणे म्हणजे मरणे! कपटी दुर्योधन, ज्याने कुंतीसह सर्व पांडवांना लाक्षागृहात जाळण्याचा प्रयत्न केला, तो निःशक्त अर्जुनास काय जिवंत सोडेल?

त्याच शौर्यसंपन्न पूर्वजांच्या वंशजांना आज मुठभर माथेफिरुंनी हात-पाय आपटले तर पळून जायला जागा अपुरी पडते.

दिग्विजयी भारतीयांची अशी दुर्दशा ना मुसलमानी शासकांनी केली, ना इग्रजांनी व ना वर्तमान सरकारने केली. ही तर दोन हजार वर्षांपूर्वी म्हणजेच पुष्यमित्र शुंग काळात, गीतेतील ‘चातुर्वर्ण्य मया सृष्टम्’ ह्या श्लोकाच्या भ्रामक व्याख्येमुळे भौतिक शिक्षणाच्या आधारावर बनविलेल्या धर्माचार्यांद्वारा प्रस्थापित सामाजिक व्यवस्थेची देणगी आहे. ‘वर्ण’ हे आत्म्याला जाणून घेण्याच्या साधनेचे क्रमाने वाढीस लागलेले आंतरिक सोपान आहेत, ज्यामध्ये प्रवेश करण्याचा आधिकार त्या सर्वांना आहे ज्यांना मानव शरीर प्राप्त झाले आहे; परंतु व्यवस्थाकारांनी ‘वर्ण’ ह्या शब्दाचा अर्थ ‘जात’ असा लावून समाजाला जन्माप्रमाणे चार प्रमुख जातींमध्ये विभाजित केले व आपापल्या जातीय व्यवसायानुसार जगण्या-खाण्यास विवश करून त्यालाच धर्म असे घोषित केले. राजांनी सैन्याच्या बळावर ही व्यवस्था कायम ठेवली आणि विधात्याच्या सृष्टीतील जीवांचा मृत्यु म्हणजे हिंसा व जीवन म्हणजे अहिंसा असे नाव देऊन समाजाला भेदरट, स्फूर्तिहीन व भयभीत बनविले.

व्यावसायिक आरक्षण तसेच हिंसा-अहिंसेच्या व्यवस्थेवर तर बहुतेक सर्व जाती असंतुष्ट होत्या, त्यांनी कोणी संतापून शक्ति उचलू नये म्हणून व्यवस्थाकारांनी निःशक्तीकरणाचा कट रचला की ज्यामुळे बहुसंख्य सेवक वर्ग म्हणजे शूद्र कोणत्याही परिस्थितीत शक्ति उचलू शकणार नाहीत. त्यांना कोणी लुटले तरीही त्यांनी शक्ति उचलायचे नाही, नाहीतर ते नरकात जातील. दान मिळालेली वस्तू कोणी हिसकावून घेतली तर ब्राह्मण शक्ति उचलू शकतो. पाठलेल्या गाईवर संकट आले तरच वैश्य शक्ति हातात घेऊ शकतो. शक्ति तर फक्त क्षत्रियच उचलेल. शंभरात फक्त सात क्षत्रिय, त्यातही काही बायका, मुले व वृद्ध! म्हणजे फक्त दोन-चार क्षत्रियांवर कबजा केला की बाकीचे शेकडो लोक मेंढया-बकच्यांप्रमाणे घेऊन जाणार.

असे शोषण सदैव चालत रहावे, कोठूनही विरोधाचा स्वर उमटू नये म्हणून व्यवस्थाकारांनी शिक्षणावर कडक प्रतिबंध लावले की केवळ ब्राह्मण वर्गालाच शिकवण्याचा व शिकवण्याचा अधिकार आहे. संस्कृति-ग्रंथ महाभारत आणि एकतामूलक परमश्रेय प्रदान करणारा धर्मग्रंथ ‘गीता’ वाचण्यावर व घरात ठेवण्यावर प्रतिबंध लावला. नव्या-नव्या स्मृतिग्रंथांची रचना करून त्यांनाच धर्मग्रंथ म्हणून घोषित केले.

आपल्या संस्कृतीत शक्तिश्यास अनिवार्य होता. समाजात आसुरी प्रवृत्तींचे बाहुल्य झाल्यामुळे रावणाप्रमाणेच काही समुदाय साधनेत व्यत्यय आणत असत. खाणे-पिणे-मजा करणे अशा प्रकारची संस्कृति लादायचा प्रयत्न करीत असत. अशा आततायी समुदायाचे कोणत्याही प्रकारे हृदय-परिवर्तन होत नाही हे बघून जंगलात रहाणाऱ्या संत-महात्म्यांनीही राजा-महाराजांना शक्ति संचालनाचे शिक्षण देऊन आसुरी प्रकृतिवाल्यांचा समूळ नाश केला होता, आत्मोद्धाराच्या साधनेला सर्वसुलभ बनविले होते. अशा प्रकारचे युद्ध हे अहिंसा विरोधी नसून उलट अहिंसेला प्रस्थापित करण्यासाठी केले गेलेले सामायिक समाधान आहे व ज्यासाठी प्रत्येक समाजाने नेहमी तयार राहिले पाहिजे. आपले अस्तित्व, धर्म आणि संस्कृतीच्या रक्षणासाठी शक्तिश्वांचा अभ्यास अपरिहार्य आहे.

विध्वंसकांकडे शक्तिश्वांची कमतरता नाही. आजही निःशक्तीकरण केवळ सरळ व शांतता प्रिय लोकांकरिताच आहे. ह्या निःशक्तीकरणाचे समर्थन पण तेच लोक करतात ज्यांच्याजवळ गुप्तपणे विपुल प्रमाणात अख-शक्ति आहेत

व ज्यांना भय वाटते की त्यांचा तो एकमेव आधिकार कधी कोणी काढून घेणार नाही ना? हेच अशांतीचे कारण आहे.

समाजात सुखाने जगण्यासाठी दया, सद्‌भाव, सहयोग, मैत्री, सहिष्णुता, परदुःखात सहभागी होणे इत्यादि सद्गुण आवश्यक आहेत की ज्यामुळे एकमेकांवर भरवसा ठेवता येईल, परंतु ही अहिंसा नव्हे. आपण आता बघूया आपल्या पूर्वज महापुरुषांनी अहिंसेला कोणत्या संदर्भात घेतले....

- स्वामी अड्डगडानन्द

गीतेच्या दृष्टिकोनातून ‘अहिंसा’

सृष्टीच्या आदिज्ञानाचे लिपिबद्ध रुप म्हणजे भगवान श्रीकृष्णाने उच्चारलेली गीता होय म्हणूनच आदिशास्त्र श्रीमद्भगवत्‌गीता आहे. भगवंतांनी आपल्या मुखावाटे त्यास शास्त्र म्हणून घोषित केले- ‘इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानन्द।’ (गीता-१५/२०)- हे गोपनीयाहून अति गोपनीय शास्त्र माझ्याद्वारा सांगितले गेले. त्याला जाणून तू समग्र ज्ञान, श्रेयपदाची प्राप्ति, शाश्वत परमधाम प्राप्त करशील. म्हणून गीता आपले धर्मशास्त्र आहे. त्याचे प्रथम प्रसारण पृथ्वीवर झाले व दुसरे प्रसारण भारतात (कुरुक्षेत्रावर) झाले, म्हणून विश्वाच्या इच्छेचे संपूर्ण धर्मशास्त्र फक्त गीता आहे. जेव्हां-जेव्हां गीतेची विस्मृती झाली, तेव्हा लोक संकटात पडले आणि जेव्हां ती प्रकाशात आली तेव्हां सर्व भ्रान्तीचे निवारण झाले, संकट दूर झाले.

कुरुक्षेत्रातील रणभूमीवर कौरव-पांडवांच्या सेना व्यूहबद्ध झाल्या. अर्जुन म्हणाला, “हे केशवा! दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी माझा रथ घेऊन चला. कोणाकोणा-बरोबर युद्ध करावयाचे आहे ते मला पहाता तर येईल.” सैन्याचे निरीक्षण करताच अर्जुनाला कंप सुटला. तो म्हणाला, “भगवन्! मी हे युद्ध करू शकणार नाही. शस्त्रधारी कौरवांनी मला मारले तरी मरणे श्रेयस्कर ठरेल परंतु गोविंद! मी हे युद्ध करू शकणार नाही. हा अर्थम् आहे, कारण ‘कुलधर्मः सनातनाः।- कुलधर्म सनातन आहे. युद्ध केल्याने सनातन धर्म नष्ट होईल. ‘जातिधर्माश्च शाश्वताः।’- जातिधर्म शाश्वत आहे. युद्ध केल्याने शाश्वत धर्म नष्ट होईल. कुळातील स्त्रिया बिघडतील, वर्णसंकर उत्पन्न होईल जो कुळाला व कुळघातक्यांना नरकात नेण्यासाठी असेल. युद्धात झालेल्या भीषण नरसंहाराने श्राद्ध-तर्पणादि क्रिया लुप्त होतील, पितर अतृप्त रहातील.’- तो लागला तर्क करायला.

अर्जुन म्हणाला-आपण सर्व समजुतदार असून सुद्धा महापाप करावयास चाललो आहोत, राज्य आणि सुखाच्या लोभापायी आपल्याच कुळाचा संहार करायला तयार झालो आहोत. आपण त्या पापापासून मुक्त होण्याचा विचार नको का करायला? मीच चूक करीत आहे असे नाही तर आपणही चूक करीत आहात. श्रीकृष्णावर पण आरोप केला. येथे तो स्वतःला विचाराच्या बाबतीत श्रीकृष्णाच्या बरोबरीचा समजत आहे. धनुर्विद्येत तर तो स्वतःला श्रीकृष्णाच्याही

वरचढ मानत होता. तो म्हणाला, भले ही गोष्ट कौरवांना समजत नसेल, पण तुम्ही-आम्ही तर समजूतदार आहोत. असे म्हणून आपले धनुष्य-बाण बाजूला ठेवून, रथाच्या मागील भागात खाली जाऊन बसला.

कित्येक कोटी लोकांची हत्या होऊ न देता, आपल्या परीने अर्जुन अहिंसेचाच मार्ग स्विकारत होता, परंतु भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले की जर तू हा धर्मयुक्त संग्राम केला नाहीस तर स्वधर्म, कीर्ति आणि यश गमावून बसशील व पापाचा धनी होशील. अर्जुनाच्या मते युद्ध करणे पाप आहे तर भगवान म्हणतात की युद्ध न करणे पाप आहे. तेव्हा ही विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे की अहिंसा म्हणजे नक्की काय?

भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात-अर्जुन! जे खरें पंडित आहेत ते मेलेल्यांबद्दल शोक करीत नाहीत, कारण ज्याप्रमाणे शरीराच्या बाल्य, युवा, प्रौढ आणि वृद्धत्व ह्या अवस्था असतात त्याप्रमाणेच मृत्यूनंतर आत्म्याला वेगवेगळे शरीर प्राप्त होत असते. एका शरीराचा त्याग केला की दुसरे तयार असते, म्हणून ज्ञानी लोक शोक करीत नाहीत.

अर्जुन! शरीर नाशवंत आहे, त्याला अस्तित्व नाही. आत्माच सत्य आहे. शरीर क्षणभंगुर आहे, अनित्य आहे म्हणून तू युद्ध कर. संपूर्ण गीतेत भगवान श्रीकृष्णाने युद्धाचे केवळ एकच औचित्य सांगितले की शरीर नाशवंत आहे म्हणून युद्ध कर. मग पांडवांची शरीरे अविनाशी होती का? अर्धे आप्त स्वजन त्याबाजूला होते तर अर्धे ह्या बाजूला. दोन्ही सैन्यात अर्जुनाचा परीवारच तर होता. ह्या आदेशावरुन स्पष्ट होत नाही की अर्जुनाने केवळ कौरवांनाच मारावे. त्याने तर जेथे शरीर दिसेल तिकडे बाण मारायला हवा होता.

ह्याच्या अतिरिक्त शरीर काय मारल्याने मरते?

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय

नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-

न्यन्यानि संयाति नवानि देही॥ (गीता, २/२२)

भूतादिकांचा स्वामी आत्मा शरीररुपी वस्त्राचा त्याग करून नवीन शरीर धारण करतो. शरीर एक वस्त्र आहे. आत्मा एक शरीर बदलून दुसरे धारण करतो. जीर्ण वस्त्राचा त्याग करून नवीन वस्त्र धारण करतो. तर मग लहान मुले का बरे मरतात? त्यांचे नवीन वस्त्र अजून विकसित व्हावयाचे होते. वस्तुतः संस्कार ही शरीराची जीवन शक्ती आहे. जर संस्कार दोन दिवसांचा असेल तर

ते शरीर दोन दिवसांतच जीर्ण बनते. संस्कार समाप्त झाले की शरीर धारण करण्याचे कारणही समाप्त होते, म्हणून मारल्याने, कापल्याने कधी शरीर मरत नाही. हव्यू हव्यू साधना करता-करता अंतिम संस्कार नष्ट होणे व शरीर धारण करण्याचे कारणही संपणे हे एकत्र घडते. थोडासा जरी संस्कार शिल्लक असेल तरी त्याप्रमाणे जसा संस्कार, तसा पिंड तयार होतो व शरीर प्राप्त होते. तेव्हा अंतिम संस्कार नष्ट होणे व शरीर धारण करण्याचे कारण संपणे म्हणजेच शरीराचा अंत होय. स्मृति पटलावर तेच उद्देग उमटतात, ज्याचे संस्कार असतात. संस्कार संपले की चित्तवृत्ति शांत प्रवाहित होऊन जाते. ह्यालाच मनाची निरोधावस्था म्हणतात. ह्या अवस्थेबरोबरच शरीर प्राप्त करण्याच्या कारणांचाही निरोध होतो आणि असा पुरुष परमतत्त्व परमात्म्याला जाणून घेतो. ह्या स्तरावर पोहोचल्यावर युद्ध पूर्ण होते व शाश्वत विजय मिळतो. ह्या धारणेनुसार जीवांना मारल्याने काही नुकसान होत नाही. जीवात्म्याला वस्त्र बदलावयाचेच होते. मग त्यात हत्या कसली? काय वस्त्र बदलणे म्हणजे हत्या? वस्त्रामध्ये प्राण असतो का? तेव्हा विचार करू या की अहिंसा म्हणजे काय?

गीतेनुसार जगात ना कोणी शत्रू आहे ना मित्र. एक आत्माच सत्य आहे. विधाता आणि त्यापासून उत्पन्न झालेली ही सृष्टि नश्वर आहे-

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽ जुन ।

मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ (गीता ८/१६)

सृष्टीचे निर्माणकर्ता ब्रह्मा आणि त्यांपासून जेवढे उत्पन्न झाले तेवढे जगत् परिवर्तनशील, क्षणभंगुर आणि दुःखाचे आगर आहे. काळ निघून गेल्यावर ब्रह्मासुद्धा लोकांबरोबर शांत होतो. परंतु अर्जुन! माझा भक्त कधी नष्ट होत नाही. शरीरांची सीमा विधात्यापर्यंत आहे.

वस्तुतः आत्माच सत्य आहे, परमतत्त्व आहे, हाच सनातन पुरुष आहे. हाच कालातीत, अमृतस्वरूप आहे. ह्या आत्म्याला जाणण्याच्या नियत विधीचे(योगविधि) नाव येत होय. ह्या यज्ञात बरेचसे योगी इंद्रियांच्या बहिर्मुखी प्रवाहाचे संयमरुपी अग्नीत हवन करतात, प्रश्वासाचे श्वासात हवन करतात आणि हव्यू-हव्यू 'प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः।' श्वास-प्रश्वासाच्या गतीस रोखून प्राणायाम करतात. ज्ञानाग्नि, योगाग्नि, संयमाग्नि, श्वास-प्रश्वासाग्नि म्हणजे भौतिक अग्नि प्रज्वलित होत नाहीत. अग्नि तर प्रतिकात्मक आहे. ज्याप्रमाणे अग्नीमध्ये प्रत्येक वस्तू भस्म होते, त्याचप्रमाणे संयम एक अग्नि आहे ज्यामध्ये इंद्रियांचा बहिर्मुखी प्रवाह कायमचा शांत

होऊन जातो. प्राणायाम एक असा अग्नि आहे ज्यामध्ये प्राणांच्या व्यापारावर विराम लावला जातो. ह्या अवस्थेमध्ये अंतःकरणात चांगले-वाईट उद्भेद उमटत नाहीत. हीच चित्ताची निरोधावस्था होय.

सारांशतः योग-विधि म्हणजे यज्ञ आणि त्या योग-विधीस कार्यरूप देणे म्हणजे कर्म. कर्माचा आशय आहे आराधना, चिंतन. कर्मावर प्रकाश टाकताना भगवान म्हणतात की ते आत्म्याला विदित करते. तेच नियत कर्म आहे, यज्ञार्थ कर्म आहे. यज्ञाला क्रियान्वित करणे म्हणजेच कर्म होय. 'अन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः' यज्ञाच्या व्यतिरिक्त अन्य जे काही केले जाते ते ह्या लोकीचे बंधनकारक कर्म आहे. हे कर्म तुम्हाला 'मोक्ष्यसेऽशुभात्' -अशुभ अर्थात संसार-बंधनातून मुक्ती देते.

अर्जुना ! हे कर्म केल्याशिवाय सृष्टीमध्ये कोणीही मला प्राप्त करु शकले नाही, ना भविष्यात करु शकेल. आम्ही सदैव कर्मच करायचे किंवा त्यापासून आमची कधी तरी सुटकाही होईल का? त्यावर भगवान म्हणतात-कर्माच्या परिणामी ज्यांना आत्मा विदित होतो, जे आत्मतृप्त, आत्मस्थित आहेत, अशा महापुरुषांना किंचितही कर्तव्य शिल्लक रहात नाही. त्यांना आता कर्म करण्याने ना काही लाभ किंवा न केल्याने ना काही नुकसान होत असते. तरीही ते महापुरुष लोकहिताच्या इच्छेने चांगल्या प्रकारे कर्माचे आचरण करीत असतात. त्यांच्यासाठी प्राप्त होण्यासारखी कोणतीही गोष्ट आप्राप्य रहात नाही. पुढे कोणतीही सत्ता नाही तर कामना कशाची करणार? अशा महापुरुषांबरोबर तुलना करून भगवान श्रीकृष्णांनी आपला परिचय दिला, "अर्जुना ! मलाही तीन काळात किंचितही प्राप्त होण्यायोग्य गोष्ट आप्राप्य नाही. कर्म करण्याने ना मला काही लाभ आहे, ना सोडल्याने काही हानी आहे, तरीही लोकहितासाठी मी चांगल्या प्रकारे कर्माचे आचरण करतो. जर सावधानतेने मी कर्म नाही केले तर समाजही माझे अनुकरण करून भ्रष्ट होईल." अशाप्रकारे महापुरुषांशी आपली तुलना करून भगवंतांनी स्पष्ट केले की ते योगेश्वर होते, सदगुरु होते. प्रथम स्वरूपस्थित महापुरुषांचा परिचय दिला, नंतर त्यांच्याबरोबर तुलना करून स्वतःचा परिचय दिला. जर सावधान राहून त्या महापुरुषांनी किंवा मी कर्म केले नाही तर समाजही तसेच करायला लागेल. समाजात वर्णसंकर होईल आणि मी प्रजेचे हनन करणारा, मारणारा होईल.

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यमिमाः प्रजाः ॥ (गीता ३/२४)

जर महापुरुषांनी सावधान राहून नियतकर्म नाही केले किंवा लोकांना नियत कर्म करण्यास प्रवृत्त नाही केले तर साच्या प्रजेचे ते हनन करणारे बनतील. साधना करता-करता त्या मूळ अविनाशी तत्त्वाची प्राप्ती म्हणजेच जीवन आहे आणि प्रकृतीमध्ये भटकणे म्हणजे मृत्यु होय. जर महापुरुषाने प्रजेला साधनापथावर आणले नाही तर तो प्रजेची हत्या करणारा असतो, हिसंक असतो. आणि स्वतः चालत असताना जो दुसऱ्यांनाही चालवतो तो शुद्ध अहिंसक असतो. गीतेच्या अनुसार शरिराचे निधन (नक्षर शरिराचे निधन) म्हणजे फक्त वस्त्र परिवर्तन आहे, हिंसा नव्हे.

जगामध्ये स्त्रीयांच्या स्वैराचारामुळे वर्णसंकर होतो असे ऐकिवात आहे, परंतु हा कसा काय वर्णसंकर? कोणीही आत्मस्वरुपात स्थित असलेला महापुरुष कर्म करण्यात गढलेला असताना आपल्याकडून करवून घेणार नाही तेव्हा आपण वर्णसंकर व्हाल. वस्तूतः ‘हंसा तू सुबरन बरन’ -ह्या आत्याचा वर्ण शुद्ध-जो शाश्वत नित्य तत्त्व आहे, तोच वर्ण आहे. ‘ईश्वर अंस जीव अबिनासी’ -जो त्या नित्य स्वरूपाकडे अग्रेसर असताना, त्याबाबतीत संभ्रम उत्पन्न होणे, तो प्रकृतीमध्ये भटकत रहाणे, हेच वर्णसंकर होणे. म्हणून मी वर्णसंकराचा कर्ता आणि प्रजेचे हनन करणारा बनू का? आत्ममार्गावरुन जाणे अहिंसा आहे आणि आत्ममार्गापासून परावृत्त होणे, विकारामध्ये भटकणे हिंसा आहे. शुद्ध अहिंसक तेच महापुरुष आहेत ज्यांनी आत्म्याला जाणले आहे आणि जे ह्या मार्गावरुन स्वतः चालत असताना दुसऱ्यांनाही चालविण्याची पात्रता ठेवतात.

गीतेच्या अठराव्या अध्यायातील तेराव्या व चौदाव्या श्लोकात भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात, “अर्जुना! शुभ किंवा अशुभ प्रत्येक कार्य सिद्धीस जाण्यासाठी पाच कारणे असतात- कर्ता, वेगवेगळी करण-साधने, नाना प्रकारच्या हालचाली-व्यापार, आधार आणि दैव. कर्ता हे मन आहे. वेगवेगळी करण -साधने म्हणजे ज्यांच्या द्वारे क्रिया केली जाते (जर शुभ काम पार पडावयाचे असेल तर श्रद्धा, समर्पण, एकाच परमेश्वराच्या ठिकाणी निष्ठा, धारणा-ध्यान-समाधि, इंद्रियांचा संयम, मनाचा निग्रह, एकाग्रता हे त्या कर्माचे करण असेल. त्याद्वारा आपण शुभ काम करण्यास प्रवृत्त व्हाल. जर अशुभ काम असेल तर काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर-षड् विकार, अनंत इच्छा, अनंत वासना इत्यादि त्या कर्माचे करण असेल.) इच्छा अनंत असतात पण तीच इच्छा गतिशील होते ज्यासाठी साधनाची साथ मिळते, आधार मिळतो. पाचवा हेतू म्हणजे दैव. शुभ अथवा अशुभ कार्य होण्यासाठी ही पाच माध्यमे आहेत.

असे असून सुद्धा जे कैवल्यस्वरूप, कल्याण-तत्व परमात्म्यास कर्ता समजतात, ते मूढबुद्धीचे लोक यथार्थ जाणत नाहीत, अर्थात भगवान अकर्ता आहे; परंतु अठरा अक्षौहिणी सैन्यात अर्जुन अशा अवस्थेपर्यंत पोहोचला होता की त्याच्यासाठी भगवान स्वतः तळ ठोकून-घटू उभे राहिले होते- ‘निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्।’- अर्जुना! तू केवळ निमित्त मात्र होऊन उभा रहा. कर्ता-धर्ता तर मी आहे. विजयी तू होशील. माझ्याकडून मारले गेलेल्या ह्या शत्रूंना तू ठार मार आणि यश प्राप्त कर. कार्य मी करेन आणि यश तू घे म्हणजे अर्जुनाने विजय मिळविला असे होईल. येथे भगवान अर्जुनाच्या पाठी उभे राहिले.

साधनमार्गात एक सीमारेषा असते. जोपर्यंत साधक त्या रेषेच्या खाली असतो तोपर्यंत प्रकृति कार्य करीत असते, मनासारखे नाचवत असते व त्यासाठी वर सांगितलेली पाच कारणे आवश्यक असतात. जेव्हा साधक प्रकृति आणि पुरुष ह्यांच्यामधील अर्धे अंतर पार करतो तेव्हा कर्ता-धर्ता परमेश्वर बनतो. साधक तर केवळ निमित्त मात्र यंत्रवत होऊन जातो. त्यानंतर साधकाकडून जी कृती होते ती सर्व परमेश्वराची देणगी असते, परंतु श्रम तर साधकालाच करायला लागतात. म्हणून युद्ध कर पण जे यश मिळेल ते मात्र त्या भगवंताचीच देणगी असते. साधनेच्या प्रत्येक अवस्थेमध्ये युद्ध करायला लागते, विकारांचा नाश करायला लागतो.

अध्याय १८/५५ मध्ये श्रीकृष्ण म्हणतात, “अर्जुना! तू माझ्या ह्या आदेशाचे पालन करशील तर इंद्रियरूपी दुर्ग तू विनाशायास पार करशील आणि जर अहंकारामुळे वा मोहास बळी पडून माझे न ऐकशील तर विनाश पावशील.” म्हणजेच युद्ध न करणारा विनाश पावेल, आदेश केवळ युद्ध करण्याचा आहे.

योगेश्वर श्रीकृष्ण म्हणतात, “अर्जुना! आत्माच शत्रु असतो व आत्माच मित्र असतो. ज्या पुरुषांनी मनासहित इंद्रियांना वश केले आहे त्यांच्यासाठी त्यांचा आत्मा मित्रत्वाने वागतो, त्यांचे परमकल्याण करतो आणि ज्या पुरुषांनी मनासहित इंद्रियांना वश केले नाही त्यांच्यासाठी त्यांचा आत्मा शत्रुप्रमाणे वैर करतो, अधोगती व नीच योनीकडे घेऊन जातो.” म्हणून प्रत्येकाने स्वतःच आपल्या आत्म्याचा उद्धार केला पाहिजे, त्याला अधोगती कडे जाऊ नाही दिले पाहिजे. आत्म्याचा उत्कर्ष हीच अहिंसा होय व आत्म्याचे हनन हीच हिंसा होय.

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः।

भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः॥ (गीता १०/५)

दैवी संपदेने युक्त असणाऱ्या पुरुषाची लक्षणे सांगताना अहिंसा शब्दाचा प्रयोग केला आहे (गीता, १६/२). अशाप्रकारे तपोयुक्त पुरुषाच्या लक्षणांमध्ये अहिंसा येते (गीता १७/१४). दहाव्या अध्यायात योगेश्वर म्हणतात की मनाचे शमन, इंद्रियांचे दमन, परमात्म्याची जागृति, प्रकृतीपासून निर्भयता आणि अहिंसा इत्यादी भाव माझ्यापासूनच निर्माण होतात. प्रेरकाच्या रूपात जेव्हा ते स्वतः उभे रहातात तेव्हाच हे शक्य होते. आंतरिक साधनेमध्ये अहिंसा समाविष्ट आहे. अहिंसेचा बाह्य जगतामध्ये काही संबंध नाही. अहिंसा साधनेद्वारा सिद्ध होणारा अंतर्मनाचा एक संयम आहे. हे योग साधनेचे अंग आहे. सामाजिक व्यवहारातील हा शब्दच नाही. समाजात जे अहिंसा, अहिंसा केले जाते, कोणाही जिवास त्रास देऊ नये वगैरे जे म्हटले जाते ती एक भ्रांति आहे. धर्माची बरोबर व्याख्या सांगणाऱ्यांच्या अभावामुळे अशा भ्रांति उत्पन्न होतात. वस्तुतः आत्म-परिणामाची रक्षा म्हणजे अहिंसा होय- ज्या साधनेचा परिणाम आत्म-साक्षात्कार असतो. त्यामध्ये विघ्नकारक विकारांचे सक्रिय होणे हिंसा आहे व त्या विकारांचा अंत करणे म्हणजे अहिंसा.

आपण सर्वांनी आपले मूळ धर्मशास्त्र श्रीमद्भगवत्‌गीतेवरील भाष्य 'यथार्थ गीता' अवश्य पहावे व अभ्यास करावा. अहिंसेची ही अवस्था आपणा सर्वांमध्ये संयम साधला की सहजपणे येईल.

धर्मशास्त्र

श्रीमद्भगवद्गीता सृष्टिचे आदिशास्त्र आहे. भगवान श्रीकृष्ण म्हणाले, “अर्जुना! हा अविनाशी योग मी आरंभी सूर्याला सांगितला. (गीता ४/१)। (कदाचित गीतेचे पुरातन नाव अविनाशी योग असे असावे. अशी विद्या जी अविनाशी परमात्म्याशी जोडते, (योग घडवून आणते), धर्माचीही हीच व्याख्या आहे – धारयति इति धर्मः।) सूर्याने आपला पुत्र आदिमनू ह्यास सांगितला. महाराजा मनूने त्यास आपल्या स्मृतीमध्ये धारण करून स्मृतीची परंपरा चालू केली व आपला पुत्र इक्षवाकू ह्यास सांगितला. त्याच्याकडून राजर्षिनी जाणला. त्या महत्वपूर्ण काळानंतर हा अविनाशी योग लुप्त होत चालला होता. तोच मी तुला सांगत आहे.” आरंभीही मीच सांगितला होता आणि आजही मीच सांगत आहे. ही परमात्म्याच्या श्रीमुखातील वाणी आहे. जी ऐकून अर्जुन म्हणाला-

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव॥

(गीता, १८/७३)

हे अच्युता! मोहामुळे उत्पन्न झालेले माझे अज्ञान नष्ट झाले आहे. महाराजा मनूने जी स्मृतीची परंपरा चालू केली होती, ती स्मृती मला प्राप्त झाली आहे. मी आपल्या आदेशाचे पालन करेन. त्याने धनुष्य उचलले व युद्ध झाले. अर्जुन विजयी झाला, धर्म-साम्राज्याची स्थापना झाली. धर्मात्मा नरेश युधिष्ठिर सिंहासनावर बसले आणि पुन्हा तेच एक धर्मशास्त्र प्रसारित झाले, जे आरंभी होते. सृष्टिच्या सुरुवातीला आपले धर्मशास्त्र गीता होते-ते विस्मृत झाले तेव्हा द्वापार मध्ये पुन्हा प्रसारित झाले आणि आजही जेव्हा दहा हजार टीकांमध्ये गीतेचा आशय लुप्त होत चालला आहे, तेव्हा गीताभाष्य ‘यथार्थ गीतेच्या’ प्रकाशात जगभर पसरलेल्या निवासी भारतीयांनी, भारतीय धर्माचार्यांनी, विद्वत् परिषद तसेच वेगवेगळ्या पथांचा अवलंब करणाऱ्यांनी एक स्वराने श्रीमद्भगवद्गीतेला मानव धर्मशास्त्र म्हणून घोषित केले आहे. गीता विशुद्ध मनुस्मृती आहे. तीच त्यांना वंशपरंपरेने मिळाली होती आणि मनूपासून उत्पन्न झाल्यामुळे विश्वातील समस्त मानवमात्रांचे धर्मशास्त्र गीता हेच आहे.

महाभारताच्या दृष्टिकोनातून ‘अहिंसा’

अहिंसाव्रती पांडव-

महाभारतातील वनपर्वाच्या स्वप्नोद्भव पर्वमध्ये आहे की वनवास काळात वन्य जीव-जंतुंना मारणे हाच पांडवांचा मुख्य छंद होता. एके दिवशी द्वैतवनातील पशुंनी कुंतीनंदन युधिष्ठिराच्या स्वप्नात येऊन असे निवेदन केले की शूरवीर पांडवांच्या मृगयेमुळे वन्य जिवांच्या वंशपरंपरेतील फक्त एक-एक जीव शिल्लक राहिला आहे, त्यांची उत्पत्ती लुप्त होण्याच्या सीमेपर्यंत पोहोचली आहे, तेव्हा पांडवांनी कृपया आपले निवास स्थान अन्यत्र बनवावे. युधिष्ठिराने त्यांची याचना स्विकारली आणि ते काम्यक वनाकडे निघाले. स्मृति-ग्रंथांमध्ये दिलेल्या व्यवस्थेच्या दृष्टिकोनातून पांडवांचे हे कृत्य अतिशय निंदनीय होते, परंतु पांडवांना त्याचे पाप नाही लागले. पापी लोकांसाठी नरकवास सांगितला आहे, पण पांडवांना तर मोक्ष प्राप्त झाला.

आदिपर्वाच्या खांडव-दाह ह्या उपखंडामधील एक प्रसंग आहे. भगवान श्रीकृष्ण आणि अर्जुन इंद्रप्रस्थाच्या समीप असलेल्या यमुना तटावर विराजमान झाले होते. त्याच वेळेस अग्निदेव एका ब्राह्मणाच्या वेशात त्यांच्याजवळ आले व भिक्षेची याचना करू लागले. अर्जुनाने विचारले- “श्रेष्ठ ब्राह्मण! आपण कशी भिक्षा पसंत कराल?” त्यांनी उत्तर दिले- “मी साधारण ब्राह्मण नाही. माझा जठराग्नि मंद झाला आहे. ह्या खांडव वनात अशा वनस्पती आहेत की ज्यामुळे माझा जठराग्नि पुन्हा उद्दीपित होईल.” अर्जुनाने विचारले- “आपण वनप्रांताला पोटात सामावून घ्या. कोणाला त्याबद्दल काही आपत्ति आहे का?”

अग्निदेव म्हणाले, “प्रयत्न तर मी कित्येक वेळा केला परंतु देवराज इंद्र संततधार पाऊस पाडून माझ्या ज्वाळांना शांत करीत आहेत.” अर्जुनाला जाणून घ्यायचे होते की देवराज असे का करीत आहेत? अग्नि म्हणाला, “त्यांचा एक सर्पिमित्र तक्षक ह्या वनात निवास करतो. त्याच्या स्नेहाखातर इंद्र असा अडथळा आणत आहे.” अर्जुनाने अग्निला आश्वासन दिले. समस्त वनप्रांतात अग्नि प्रज्वलित झाला. वन्य प्राणी अग्निपासून वाचण्यासाठी इकडे-तिकडे पळू लागले. अग्नि म्हणाला, “अर्जुना! कोणाही पशु-पक्ष्याला पळून जाऊ देऊ नकोस.” (चटणी-लोणचे आणि कोशिंबीरीशिवाय जेवण कसले?) अर्जुन

पळून जाणाऱ्या पशु-पक्ष्यांना बाण मारून खाली पाडत होता. त्याच्या बाणाने एका नागिणीची शेपटी कापली गेली. त्या प्रसूतीकाळ समीप आलेल्या नागिणीने एका नागास जन्म दिला जो कसाबसा वाचला आणि कालांतराने कर्णाच्या माध्यमातून त्याने अर्जुनाचा बदला घेण्याचा प्रयत्न केला. एका असुराने भगवान श्रीकृष्णाकडे आश्रयाची याचना केली, श्रीकृष्णाने त्यास अभय दिले. इंद्राने पाऊस पाडून अग्निला शांत करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु अर्जुनाने दिव्य बाणांनी देवराज इंद्राचे मनोरथ विफल केले. यथेच्च भोजन करून तृप्त झालेले अग्निदेव खूप प्रसन्न झाले. त्यांनी अर्जुनाला दिव्य रथ, अक्षय तूणीर (कधी न संपणारा भाता), दिव्य धनुष्य तसेच भगवान श्रीकृष्णांना चक्र भेट म्हणून प्रदान केले. विचार करण्यासारखे आहे की एका विस्तृत जंगलात किती प्राणी, जीव-जंतू, किटक, किटाणू असतात? भगवान श्रीकृष्णांच्या समक्ष अर्जुनाने जीव-संहारात सक्रिय भाग घेतला. भगवंतांनी त्यास थांबवायला हवे होते की अर्जुना थांब. ही हिंसा आहे. परंतु त्यांनीही ह्या कार्यात अर्जुनाला पूर्ण सहकार्य दिले.

इतक्या जिवांना मारणाऱ्या अर्जुनास तर नरकात जायला हवे होते, परंतु भगवान श्रीकृष्ण प्रत्येक क्षणी त्याच्या रक्षकाच्या रुपात उभे होते, त्याचे सारथी बनले. ते म्हणाले ‘निमित्त मात्रं भव सव्यसाचिन्’— अर्जुना! तू निमित्त मात्र होऊन उभा रहा. माझ्याद्वारा मारल्या गेलेल्या ह्या शत्रूंना मार. विजय तुला मिळेल आणि मिळालाही!

जेव्हा-जेव्हा पांडव संकटात पडले, तेव्हा भगवान चोहोबाजूंनी त्यांच्या संरक्षणामध्ये तत्पर असायचे. वनपर्वाच्या अजगरपर्वामध्ये आहे की एक दिवस शिकारीसाठी गेलेला भीम संध्याकाळपर्यंत परतला नाही. युधिष्ठिर म्हणाला, “मला अपशकुन होत आहे. माझा डावा हात फडफडत आहे. येथे सर्व उपस्थित आहेत, केवळ धाकटा भाऊ भीम अनुपस्थित आहे. भीम संकटात आहे असे वाटते आहे.” महर्षी धौम्यांना बरोबर घेऊन युधिष्ठिर भीमाला शोधायला निघाला.

घोर जंगलात कोणा व्यक्तिला शोधून काढणे म्हणजे कठीण काम, ते सुद्धा अशा जंगलात की जेथे कुळाड कधीच चालली नसेल, तरी पण भीमासारख्या व्यक्तिला शोधणे सोपे होते. ज्या मार्गाने भीम गेले होते, त्यांच्या प्रहाराने घायाळ झालेले शेकडो म्हशी, वाघ, गेंडे, हत्ती त्या मार्गावर कणहत होते, काही मरण

पावले होते. शेकडो वृक्ष उखडून पडले होते. ह्याच पदचिन्हांचा मागोवा घेत युधिष्ठिर तेथे पोहोचला जेथे एका अजगराच्या विळळव्यात भीम निश्चेष्ट पडला होता. अजगराचा वेश धारण केलेल्या महाराज नहुषाला 'विप्र' शब्दाची खरी व्याख्या ऐकवून युधिष्ठिराने त्याला शापमुक्त केले. असो, शिकारीचा शौकीन असा भीम! शिकारप्रेमी सर्व पांडव! जर जीव मारणे हिंसा असती, पाप असते तर भगवान सदैव त्यांचे रक्षणकर्ता आणि सहाय्यक का होते? पांडवांनी केलेल्या असाध्य प्रतिज्ञा भगवंतांच्या वरदहस्ताच्या प्रभावाने पूर्ण झाल्या. वरदान मिळालेल्या कवचाने संरक्षित असलेल्या जयद्रथाची सुरक्षा-व्यवस्था नष्ट करून भगवंतांनी अर्जुनाचा पण पुरा केला.

एकदा भीमाने भीषण प्रतिज्ञा केली की द्रौपदीला संबोधित करून दुर्योधनाने आपली जी मांडी थोपटली होती, युद्धभूमीवर मी गदेने तीच मांडी तोडून टाकेन. भीमाने जेव्हा प्रतिज्ञा पूर्ण केली तेव्हा दुर्योधन हाडा-मांसाचा एक सामान्य माणूस होता; परंतु जेव्हा प्रतिज्ञा पूर्ण करण्याची वेळ आली तेव्हा, गांधारीच्या दिव्यदृष्टीमुळे तो वज्राप्रमाणे बनला होता. शरीरात काही पूर्ववत् राहिले असेल तर ती त्याची मांडी होती- त्यावरही भगवान श्रीकृष्णांनी मार्ग काढला. सतत अभ्यासाच्या प्रभावाने दुर्योधनाला हरविणे कठीण होते परंतु अर्जुनाला प्रेरित करून भगवंतांनी भीमाच्या प्रतिज्ञेची आठवण करून दिली ज्यामुळे भीमाचा पण पूर्ण झाला. जर दुर्योधनाचे पूर्ण शरीर वज्राप्रमाणे झाले असते तर भीमाची प्रतिज्ञा पूर्ण झाली असती का? असो जर जीव-वध हिंसा आहे (जसे स्मृतींमध्ये म्हटले आहे) पांडव जीव-वधात सतत प्रवृत्त असायचे, तरीही त्यांना भगवंताचे संरक्षण का प्राप्त झाले?

अभिमन्यु युद्धभूमीवर मारला गेला. पांडव सेना अश्रू ढाळत मागे सरकू लागली. सैनिकांना आश्वासन देत धर्मात्मा युधिष्ठिर म्हणाले, "शूरवीरांनो! अभिमन्युसाठी शोक करु नका. अभिमन्यूने दहा हजार मुकुटधारी महारथी राजकुमारांचा वध केला आहे, त्याने महान पुण्य मिळविले आहे. (विचार करा, ह्या दहा हजार जीवांचा (योद्ध्यांचा) वध पाप आहे, का पुण्य?) शेकडो रथारुढ योद्धा अभिमन्यूचे तेज सहन न करु शकल्याकारणाने पळून जाताना दिसले होते. त्याच्या बाणांनी हजारो घोडेस्वारांचा वध केला आहे म्हणून तो पुण्य कमावणाऱ्या पुण्यवानांच्या लोकांस गेला आहे. तो स्वर्गात बसला आहे.

त्याच्यासाठी शोक नका करु. पराक्रम दाखवा आणि तुम्हीही स्वर्गात चला.” फौज परत फिरली आणि युद्ध सुरु झाले. जीव मारणे हे पाप आहे ज्याचा परिणाम नरक आहे, का पुण्य आहे ज्याचे फळ स्वर्ग आहे? पुत्रासाठी शोकाकूल झालेल्या अर्जुनास भगवान श्रीकृष्ण दिव्यलोकांत घेऊन गेले जेथे अभिमन्यु दिव्य सिंहासनावर बसलेला दिसला.

ह्या कथानकांवरून हे स्पष्ट होते की स्वर्ग कोठे आकाशात नाही. धर्मराज युधिष्ठिर सशरीर स्वर्गात गेले. स्वर्गासाठी डोळे मिटणे वा देवी-देवतांची पुजा करण्याची आवश्यकता नाही. युद्धामध्ये वीरगति प्राप्त झालेल्या वीरांसाठी स्वर्ग अत्यंत सुलभ आहे. त्यावेळेस त्यांच्या मनात व बुद्धीत पृथ्वी आणि ऐश्वर्य ह्याचेच चिंतन असते. ‘अंत मति सो गति’ प्रमाणे त्यांना स्वर्गीय ऐश्वर्य प्राप्त झाले तर त्यात नवल काय? स्वर्गीय सुखाच्या उपलब्धीचा दुसरा मार्ग म्हणजे नियत कर्म करणे. गीतेमध्ये भगवान म्हणतात माझे पूजन करून लोक स्वर्गाची कामना करतात, मी त्यांना ते देतो. भोग तर भोगल्यावर क्षीण होऊन जातात. परंतु माझ्याशी संयुक्त असल्या कारणाने माझा भक्त कधी नष्ट होत नाही. तेव्हा लौकिक जीवनात समृद्धि आणि परमश्रेयाच्या प्राप्तीसाठी भजन तर एका परमात्म्याचेच केले पाहिजे. भजनाच्या उन्नत अवस्थांमध्ये अहिंसेचा स्तर येतो म्हणूनच महाभारतात म्हटले आहे ‘अहिंसा परमो धर्मः।’ परमधर्म परमात्म्याच्या परिघातच अहिंसेचे अस्तित्व आहे.

श्रीरामचरित मानस मधील ‘अहिंसा’

भगवान शंकरांनी रचलेल्या, संत शिरोमणि गोस्वामी तुलसीदासांद्वारा भाषाबद्ध केलेल्या, माणसा-माणसाच्या तोंडी विराजमान लोकविख्यात अमरकृति असलेल्या, श्रीरामचरित मानसमध्ये अहिंसेचे स्पष्टीकरण उत्तरकांडात आहे-

परम धर्म श्रुति बिदित अहिंसा ।

परनिन्दा सम अघ न गरीसा ॥ (मानस, ७/१२०-२२)

मानस मध्ये अहिंसेला परम धर्म सांगितले गेले आहे. बरोबर हाच निर्णय महाभारतामध्येही आहे- “अहिंसा परमो धर्मः ।”

जगामध्ये जिवांना मारणे म्हणजे हिंसा असेल तर आपल्या सुदीर्घ जीवन काळात रावणाने जितक्या हत्या केल्या, तो विक्रम भगवान रामाने केवळ चौदा वर्षांच्या वनवासकाळात तोडला होता. रावणापेक्षा कितीतरी जास्त जिवांचा संहार, हत्या रामाने केली. मान्य आहे की त्यांनी निशाचरांची हत्या केली, परंतु ते तर मनुष्यच होते. जनकपुरला सीतेबरोबर विवाह करण्यासाठी ते आले होते. धनुष्य यज्ञामध्ये त्यांनी भाग घेतला होता. सन्मानित राजांच्या पंक्तीमध्ये त्यांना स्थान मिळाले होते. म्हणूनच निशाचर सुद्धा मनुष्यच होते, आमचे-तुमचे भाऊबंध होते. हां, त्यांची वृत्ति आसुरी होती-परंतु त्यांची संख्या अपार होती.

दसमुख बैठ सभाँ एक बागा।देखि अमित आपन परिवारा ॥ (मानस, १/१८०-२) त्याने आपल्या अमाप परिवारास बघितले. ‘सुत समूह जन परिजन नाती।गनै को पार निशाचर जाता ॥’ पुत्र-पौत्र, कुटुंबीय आणि सेवकांचा समूह! निशाचरांच्या अनंत जाती! आजकाल जवळजवळ सहाशे कोटी जनसंख्या आहे. त्याही पेक्षा अधिक सहस्र कोटी, नील, पद्म, शंख, महाशंख आणि अजूनही आधिक, अगणित! परंतु जेव्हा रावणाने सीतेचे अपहरण केले, ‘रहा न कोउ कुल रोवनिहारा ।’(मानस, ७/१०३-१०)- तेव्हा कुळामध्ये कोणी शोक करणारा अथवा जलतर्पण करणारा शिल्लक राहिला नाही. रामाने अपार निशाचरांचा अंत केला.

भगवान राम बाल्यकाळात शिकार करायला जात असत. असे नव्हते की ते फक्त लुळ्या-लंगड्या वा असमर्थ हरिणांनाच मारायचे. ते बागडणाऱ्या

चपळ हरणाची शिकार करावयाचे व ते वडिलांना दाखवून प्रोत्साहन मिळवायचे. ‘पावन मृग मारहि जिय जानी। दिन प्रति नृपहि देखावहिं आनी॥’(मानस, १-२०४-२) क्षत्रिय कुळास उचित अशा परंपरेनुसार शिकार करणे हा त्यांचा अभ्यास होता. वनवासकाळातही त्यांनी हा नियम सोडला नाही. त्यांनी सन्यास घेतला, मुर्नींप्रमाणे वेष धारण केला, वल्कले नेसली परंतु शिकार करणे सोडले नाही.

वनवासाच्या प्राथमिक दिवसांमध्ये स्वजनांच्या आठवणीने सीता अश्रू ढाळत होती, लक्ष्मण क्रोधाने लाल होत होता, अशा विषम परीस्थितीतही रामाने चार हरिणांचा वध केला.(आदिकाव्य, अयोध्याकांड, बावनावा सर्ग, श्लोक १५२) हाच क्रम चौदा वर्षांपर्यंत चालू होता. ह्या प्रमाणे चौदा वर्षात त्यांच्याकडून किती पशु-हत्या झाली असेल? स्मृतींमध्ये दिलेल्या व्यवस्थेनुसार कोलहा मारल्यावर इतके दान! वाघ मेलातर तीन गायी दान! अनवाणी पायाखाली किती किटाणू मरत असतील. स्मृतीकाळात जीव-हत्या म्हणजे हिंसा झाली होती. दान द्या अन्यथा नरकात जाल आणि हत्येचे भय! ‘अहिंसा’ सारख्या यौगिक शब्दास बाह्य सामाजिक व्यवहाराशी जोडून स्मृतींनी भारतास नपुसंक आणि भेदरट बनविले. प्रत्येक जीवाच्या मृत्युमागे भारतीयांना आपला नरक दिसत आहे. ह्या व्यवस्थेने भारतीयांना निःशक्त बनविले, त्यांचे हात पाठी बांधून टाकले.

विदेशामध्ये अशी मान्यता आहे की विधर्मीयांना मारले तर त्यास स्वर्ग मिळेल, स्वर्गात रोजगार मिळेल, उच्च पद मिळेल, ईश्वराच्या जवळ रहावयास मिळेल. भारतात अशी व्यवस्था आहे की कोणाला मारले तर ते पाप होते आणि नरकात जावे लागते. ब्राह्मणाला मारले तर तीस गायी, क्षत्रियास मारले तर वीस गायी, शुद्रास मारले तरीही दहा गायी दान द्यायच्या अन्यथा नरकाचे आरक्षण नक्की. परमेश्वर एक आणि त्यास प्राप्त करण्याचे मार्ग मात्र दोन. कोठे कोणी कोणाला मारून स्वर्गात जाते तर कोठे त्याचे प्रायश्चित्त करावयाला लागते. अशाप्रकारे अहिंसा हा एक गुंतागुतीचा प्रश्न आहे.

वस्तुतः अहिंसा एक यौगिक शब्द आहे. समाजात दया आणि सभ्यतेचे प्रतिक आहे. पालन-पोषण, सुरक्षा, संघटन ह्यांना सामाजिक मूल्य आहे; परंतु

अहिंसा मूलतः योगामधील शब्द आहे. चित्तवृत्ति जेव्हा शांत प्रवाहित होते, आत्म्याचे हनन करणारे विकार जेव्हा शांत होतात त्या वेळी साधक अहिंसेच्या कसोटीवर येतो.

वनवासकाळात एकदा सीतेने रामास सांगितले, “देवा! हा मृग विलक्षण आहे. पापण्या सोन्याच्या, शिंगे सोन्याची, खूर सोन्याचे-हा तर सर्वांगाने सोन्याचा आहे. त्याला मारून आणा, आपली पर्णकुटी सजवेन किंवा त्यास जिवंतच पकडून आणा. आपण जेव्हा आयोध्येला परत जाऊ तेव्हा तो आपल्या निवासाची शोभा वाढवेल.” भगवान श्री रामाने ओळखले की सीतेला सोन्याचा मोह झालेला दिसतो तेव्हा तिला सुवर्णमयी लंकेलाच पाठवायची योजना बनवली की ज्यामुळे ती सुवर्ण सुखाचा उपभोग घेऊ शकेल, परंतु तेथे तर तिला मनसोक्त रडण्यास अश्रूही मिळाले नाहीत. सुख ना सोन्यामध्ये आहे ना चांदीमध्ये, सुख तर परमेश्वराच्या सेवेमध्ये आहे. असो, सीतेच्या आग्रहामुळे भगवान श्रीरामांनी हिंसा-अहिंसेचा विचार केला नाही. ते त्या हरिणाला मारायला गेले, त्याला मारलेही परंतु तो एक राक्षस निघाला. जितके म्हणून राक्षस दिसले, रामाने सर्वांचा मूलोच्छेद केला. तरीही राम ‘श्रुति पथ पालक धर्म धुरन्धर।’ श्रुति मर्यादेचे पोषक आणि धर्माची धुरा वहाणारे अहिंसक होते आणि निशाचर हिंसक व पापी होते- ‘कृपा रहित हिंसक सब पापी। बरनि न जाहिं बिश्व परितापी॥’ (मानस, १/१७५-८) ते सर्व कृपारहित, हिंसक आणि पापी होते. कोण? रावण व त्याचा परिवार!

बरनि न जाइ अनीति, घोर निसाचर जो करहिं।

हिंसा पर अति प्रीति, तिन्हके पापहि कवनि मिति॥

(मानस, १/१८३)

हिंसाप्रिय लोकांच्या पापांची काही सीमा असते का? काय होती त्यांची हिंसा?

जेहि विधि होइ धर्म निर्मूला।

सो सब करहिं वेद प्रतिकूला॥ (मानस, १/१८२-५)

हिंसा आहे धर्माचे निर्मूलन. वेदांच्या विपरीत आचरण हीच हिंसा आहे. वेदांचा अर्थ आहे ज्ञात असणे. माहीत नसलेल्या अशा परमतत्वाला जाणून

घेणे ह्यास वेद म्हणतात. त्यांच्या विपरीत आचरण की ज्यामुळे व्यक्ति परमात्म्यास कधीही जाणू शकणार नाही, प्रकृतीच्या अंधःकारात भटकत राहील, हेच वेदाच्या प्रतिकूल आचरण आणि धर्माचा न्हास हीच हिंसा आहे. धर्म पूर्णतः नष्ट तेव्हा होईल जेव्हा धार्मिक संस्थाने नष्ट होतील, धर्मगुरु समाप्त होतील. हेच रावणाने केले- ‘जेहिं जेहिं देस धेनु द्विज पावहिं। नगर गाउँ पुर आगि लगावहिं॥’ (मानस, १/१८२-६) ज्या-ज्या ठिकाणी गाय आणि ब्राह्मण मिळाले त्या गावांत आणि नगरांमध्ये आग लावणे असे त्याचे आचरण होते. त्याचा दोष इतकाच होता की संस्कृतीचा प्रचार करणाऱ्या ब्राह्मणांना त्याने आपल्या गावात-शहरात स्थान का दिले तर रावणसुद्धा ब्राह्मण कुळाच्या परंपरेचा होता.

सुभ आचरन कतहुँ नहिं होई। देव विप्र गुरु मान न कोई॥
नहिं हरिभगति जग्य तप ग्याना। सपनेहुँ सुनिअ न बेद पुराना॥
(मानस, १/१८२-८)

धर्म तर तेव्हा नष्ट होईल जेव्हा धार्मिक शिक्षणावर प्रतिबंध लावला जाईल, शिक्षण संस्था बंद पडतील, वेद-पुराण-गीता ऐकावयास मिळणार नाहीत. रावणाने ह्या ही पेक्षा कडक पाऊल उचलले-

जप जोग बिरागा तप मख भागा श्रवन सुनइ दससीसा।
आपुनु उठि धावइ रहै न पावइ धरि सब घालइ खीसा॥
अस भ्रष्ट अचारा भा संसारा धर्म सुनिअ नहिं काना।
तेहि बहुबिधि त्रासइ देस निकासइ जो कह बेद पुराना॥

(मानस, १/१८२ छन्द)

जप-योग-कौराग्य-भजन-चिंतनामध्ये अनुरक्त असलेल्या कोणा व्यक्तीस रावणाने पाहिले किंवा त्याच्याबद्दल ऐकले की तो आपली सेना पाठवायचा अथवा स्वतः जायचा. यज्ञाचा विध्वंस करायचा की हा जप का करीत आहे? तप का करीत आहे? भजन का करीत आहे? माझ्या राज्यात असा अपराध का करीत आहेत? जे कोणी असे करायचे त्यांना रावण अनेक प्रकारच्या यातना द्यायचा. ज्याप्रमाणे आजकाल पोलिस संशयित व्यक्तींची तपासणी करतात, खाली डोके, वर पाय करून टांगतात, लाल मिरचीची धुरी देतात, कधी पोटाला शेणकीडा बांधतात. शेणकिडा हा पोलादासमान असणाऱ्या किड्यांची एक

जात आहे जो घटू मातीलाही पोखरुन जमिनीत शिरु शकतो, त्याला पोटाला इजा करण्यास कितीसा वेळ लागेल? तरीही कोणी जर आपला हटू न सोडता भजन करणे बंद नाही केले तर रावण त्यास देशातून हाकलून लावण्याचा दंड द्यायचा.

विधात्याची संपूर्ण सृष्टी रावणाचा देश होता- 'ब्रह्मसृष्टि जहँ लगि तनुधारी। दसमुख बसबत्ती नर नारी॥' विधात्याच्या सृष्टीच्या बाहेर कोणता देश होता जेथे रावण त्यास हाकलून देईल? रावणाच्या देशातून हाकलण्याचा अर्थ होता शरीरातून प्राणासच हाकलणे! शरीराचा सुष्टीमध्ये जगण्याचा अधिकार समाप्त! तोच होता मृत्युदंड!

निशाचरांमध्येही आहाराचे नियम होते. जसे महात्म्यांमध्ये कोणी फलाहारी, कोणी शाकाहारी, कोणी दुग्धाहारी असतात तर कोणी ताक पिऊनही भजन करतात, त्याच प्रमाणे निशाचरांमध्ये 'दुर्मुख सुर रिपु मनुज अहारी। भट अतिकाय अकंपन भारी॥' कोणी गलेलठू होते, कोणी देवतांचे शत्रु, विद्रूप तर कोणी मानवांना खाणारे होते. ते केवळ मनुष्यांनाच खायचे. कोण जाणे कोणत्या डॉक्टराने त्यांना असा पचण्यास हलका आहार करायला सांगितले होते? जेव्हा रावण कोणाला देशातून हाकलून द्यायचा, तेव्हा मानव आहारी निशाचरांचे काम होऊन जायचे. अशाप्रकारे धर्माचा समूळ नाश म्हणजे हिंसा.

राम धर्माची धुरा धारण करणारे होते. धर्म म्हणजे काय?

परम धर्म श्रुति बिदित अहिंसा।

परनिंदा सम अघ न गरीसा॥ (मानस, ७/१२०-२२)

अहिंसा परम धर्म आहे, शाश्वत धर्म आहे. त्याच्या पेक्षा श्रेष्ठ कोणताच धर्म नाही. ही अहिंसा ध्यानातून समजते. ध्यान मनाच्या दृष्टीचे नाव आहे. आपण येथे बसला आहात, छत्तीस रंग उधळत आहेत, मन बुद्धि स्थिर आहे. सहज कोणी येऊन कानात सांगितले की मोठ्या भावास दुखापत झाली आहे, गाडीने थोडी धडक दिली आहे. असे ऐकताच मोठ्या भावाचे स्वरूप स्मृति पटलावर चमकून जाईल-भाऊ कसा आहे? नाक कसे आहे? त्याचा रोम-रोम दिसू लागेल. येथे डोळे उघडे आहेत, कान उघडे आहेत परंतु इकडचे दृष्य

दिसणार नाही, एक शब्द ऐकू येणार नाही फक्त भावाचा चेहरा दृष्टी पटलावर येत जात राहील. मनुष्य तेथे रहातो जेथे त्याची वृत्ति कार्य करीत असते. मनाच्या ह्याच दृष्टीचे नाव ध्यान होय. ह्या दृष्टीला सर्व बाजूंनी समेटून इष्टदेवाच्याठिकाणी लावणे ह्यास ध्यान-योग म्हणतात.

‘ध्यान’ हा शब्द वैदिक वाडःमयातील नाही. जन-सामान्यांना विविध प्रकारे समजावण्यासाठी संतांनीच श्रुतीच्या समान अर्थी शब्दाच्या रूपात ह्या शब्दाचा उपयोग केला आहे, ध्यान हा श्रुति पासूनच विकसित झालेला शब्द आहे. वाच्यापेक्षाही वेगवान असलेले हे मन ध्यानाच्या माध्यमातून सर्व बाजूंनी समेटून घेता अचल स्थिर होऊन जाते. श्वास आला की ओम्, गेला की ओम्, ओम्, ओम्-श्वास वेळूच्या काठीप्रमाणे सरळ स्थिर होऊन जातो; चित्तवृत्ति श्वासामध्ये तेलाच्या धारेप्रमाणे वहावयास लागते; ना चांगले संकल्प येतात, ना वाईट; बाह्य वातावरणातून कोणताही संकल्प मनात प्रवेश करू शकत नाही—हे आहे ध्यान विदित होणे. ही मनाची निरोधावस्था आहे. ज्या क्षणी ध्यान विदित होते, अचल स्थिर श्वासामध्ये टिकते, त्या क्षणी आत्म्याचे हनन करणारे सारे विकार साथ सोडून देतात. हीच आहे विशुद्ध अहिंसा! आत्म-रक्षणच अहिंसा आहे.

मन हे अतिशय वेगवान, वश करण्यास कठिण असते. आम्ही-तुम्ही आपल्या बुद्धीने त्यास रोखू शकत नाही. मन कसे वश होईल? ‘छूटइ मल कि मलहि के धोएँ. घृत कि पाव कोइ बारि बिलोएँ।।’ (मानस, ७/४८-५) चिखलाने माखलेली चादर पुन्हा चिखलानेच धुतली तर घाण कमी होईल का? चिखलाचे आवरण आणखीनच जाड होईल. मोटार-गाड्या धुणाच्यांनी, यंत्रे दुरुस्त करणाऱ्यांनी नवीन कपडे धारण केले तर काही क्षणातच घाणेरडे होऊन जातील. म्हणून बुद्धीने निर्णय घेऊन कोणी साधना करीत असेल तर तो कचराच एकत्र करीत असतो; कारण बुद्धि जेथपर्यंत निर्णय घेते वा मन कल्पना करते, ती सर्व प्रकृतीच असते— ‘गो गोचर जहँ लगि मन जाई। सो सब माया जानेहु भाई।।’ (मानस, ३/१४-३)। इंद्रिये आणि त्यांचे विषय ह्यांमध्ये मन जेथपर्यंत कल्पना करते—‘सो सब माया जानेहु भाई’— ती सर्व माया आहे, भ्रम मात्र आहे.

बुद्धि आणि मनाच्या व्यतिरिक्त आपल्याजवळ आहे काय? जर ह्यांच्याद्वारा मोजमाप लावून आम्ही-तुम्ही साधना केली तर मन नाही स्थिर होणार. मायेच्या द्वारे माया कशी थांबेल? मन तेव्हाच थांबेल 'मन बस होइ तब्बिं, जब प्रेरक प्रभु बरजे।' जेव्हा परमेश्वर प्रेरकाच्या रूपात उतरतील, आपले मार्गदर्शन करु लागतील. म्हणूनच रामचरित मानसमध्ये आहे- 'श्रुति पथ पालक धर्म धुरन्धर। गुनातीत अरु भोग पुरंदर।।' (मानस, ७/२३-२) ज्या परमेश्वराची आम्हाला इच्छा आहे, त्याच्याशी श्रद्धेने आमचा संबंध जुळू दे अशी सद्गुरुंच्या शरण-सानिध्यामध्ये आपली आर्जव असावी, आत्म्याशी अभिन्न होऊन जेव्हा परमेश्वर जागृत होतात तेव्हा 'श्रुति पथ पालक' साधन-पथ, योग-पथ, भक्ति-पथ ह्यांची सुरक्षा करणारे होतात स्वतः श्रीराम! जेव्हा ध्यानामध्ये विजातीय संकल्प येणार असतील तेव्हा त्याआधीच भगवान सावधान करु लागतील की चुकीच्या मागणी जात आहेस, थांब! जेव्हा ध्यान बरोबर लागेल तेव्हा सांगतील-चालू ठेव, चिंतन बरोबर आहे. रात्री दोन वाजता भगवानच जागे करतील की उठ, बस, भजन कर. चिंतनाचा प्रवाह जेव्हा निर्विघ्न, शांत वहात असेल तेव्हा भगवान प्रोत्साहन देतील की चालू ठेव. ह्या अवस्थेच्या पश्चात् बौद्धिक आकलनाची आवश्यकताच उरत नाही की भजन काय आहे, ज्ञान-विज्ञान म्हणजे काय, यम-नियम साधनेचे अंग-उपांग किती? जोड-गाठीच्या समीकरणांची उपयुक्तता रहात नाही, बुद्धि यंत्राप्रमाणे होऊन जाते. त्या वेळेस आज्ञा-पालन हेच भजन असते. अन्य कसलाही विचार करु नको, ना यम साधण्याचा प्रयास करा ना नियमांची चिंता करा. केवळ इतकेच करा की परमेश्वर काय सांगत आहेत, त्यांना काय हवे आहे? ते जाणून घ्या आणि तसे चालू ठेवा. साधनेची पद्धत (रीत) एकदा ऐकली-समजून घेतली-की लक्षात तर राहतेच. दरदिवशी त्याचाच पुनरुच्चार करून काय लाभ? इष्टदेवाच्या आज्ञेचे पालन म्हणजेच भजन होय. त्यांच्या निर्देशानुसार चालता-चालता परमेश्वर आपल्याला हळू-हळू त्या बिंदूवर आणतात की जेथे ध्यान शांत प्रवाहित होते, ध्यान विदित होऊ लागते. त्या वेळेस भजनाशिवाय अन्य संकल्प उठतच नाहीत- ना चांगले, ना वाईट. जेव्हा मनाच्या निरोधाची ही अवस्था येते त्या क्षणी ह्या निरोधाबरोबर परमेश्वर आपल्यामध्ये दृष्टी बनून उभे रहातात, स्वतः

पुढे उभे रहातात. आपल्याला समजले नाही तरीही समजावून सांगतात. ह्याबरोबरच दर्शन, स्पर्श आणि प्रवेश मिळतो. ही आहे विशुद्ध अहिंसा. हाच आहे परम धर्म, शाश्वत धर्म, संपूर्ण धर्म! ह्या अवस्थेमध्ये धर्म पालनात किंचीतही त्रुटी शिल्लक रहात नाही. धर्माची पराकाष्ठा म्हणजे अहिंसा. अहिंसा एक स्थिती आहे, योग-साधनेमुळे मिळणारा एक स्तर आहे; ते सुद्धा प्राप्तिकाळापर्यंत पोहोचल्यावरच अहिंसा संभव होते. केव्हा? जेव्हा ध्यान विदित होते.

ध्यानाचे महत्व प्रतिपादन करताना संत कबीर म्हणतात- ‘मोरि सुरत सुहागन जाग री।’ कबीर भजनानंदी महापुरुष होते. ते म्हणतात- ‘का सोवत है मोह निशा में, उठि के भजनिया में लाग री॥ मोरी सुरति सुहागन जाग री॥’ साधक सौभाग्यवान तेव्हा असतो जेव्हा परमेश्वराच्या वरदहस्ताच्या संरक्षणामध्ये येतो तेव्हाच त्याचे सौभाग्य सदैव त्याच्या बरोबर रहाते. असे तेव्हा होते जेव्हा साधना हृदयात जागृत होते, परमेश्वर रक्षकाच्या रूपात उभे रहातात. ध्यान जागृत झाल्यावर काय करावे? ‘चित दे सबद सुनो श्वासन लगि, उठत मधुर धुन राग री।’ सगळ्या बाजूंनी चित्ताला घेरून जागृत होऊन रहावे आणि आपल्याला कोठे अर्पण व्हावयाचे आहे, किती प्रमाणात विलीन झालो आहोत, किती चुका झाल्या आहेत? जागृतावस्थेने शब्द ऐकावा! कोणता शब्द? पूज्य गुरुदेव महाराजजी म्हणत-श्वास नामाव्यतिरिक्त अन्य काही म्हणतच नाही. आपल्याला नाम जपायचे नाही आहे, केवळ बघायचे आहे की श्वास केव्हा आला? काय म्हणाला? केव्हा परत गेला? काय म्हणाला? हे बघत रहा, ऐकत रहा. श्वास आला की ओम्, गेला की ओम्! ‘उठत मधुर धुन राग री।’- ईश्वरीय माधुर्याची रागिणी उमटू लागते, ती ऐकत रहा, त्यातच आल्हादित होत रहा- ‘मस्त हुआ जब अनहद सुनकर तब क्या सुनना तूरों का।’ दुसऱ्या एका भजनामध्ये संत कबीर म्हणतात. मोजण्या-मापण्याच्या सीमेच्या पलिकडे जेव्हा भजन अनवरत (अनहद) होऊ लागते तेव्हा तुतारी सारख्या सांसारिक वाद्यांचा घोष करण्याचे काही प्रयोजनच उरत नाही. हेच संत कबीर येथेही म्हणत आहेत की ‘चित दे सबद सुनो स्वाँसन लगि उठत मधुर धुनि राग री। का सोवत है मोह निशा में.....।’ मोहरुपी रात्रीमध्ये का मागे-पुढे करत आहेस, भजन कर. परमेश्वराप्रती समर्पण अनिवार्य आहे.

अनिवार्य आहे. म्हणूनच पुढच्या ओळींमध्ये ते म्हणतात- 'चरन सीस धरि विनती करिहौ' गुरु महाराजांच्या चरणी नम्र होऊन प्रार्थना करावी आणि जर कशाची कामना असेल तर 'भगति विमल वर माँग री।' भक्तीच्या निर्मल वराची याचना त्यांच्याजवळ करावी. विभक्तचा अर्थ आहे विभाजन, परमेश्वर वेगळा आहे, साधक वेगळा आहे; हे आहे विभक्त. उद्या परमेश्वराच्या मांडीवर स्थान मिळणार आहे, पुढच्या क्षणीसुद्धा स्थान प्राप्त होणार आहे, परंतु सध्यातरी आपण आणि परमेश्वर वेगळे वेगळे आहात. हे अंतर जेव्हा समाप्त होते, तेव्हा दर्शन-स्पर्श, प्रवेश आणि स्थिति मिळते-ही आहे भक्तीची पराकाष्ठा, अतिशय उत्कट अवस्था. निर्मल भक्ति ती असते, ज्यामध्ये प्रकृतीच्या अंशमात्र मळाची कल्पना नसते.

साधना करण्याचाही एक क्रम असतो. सकाळ-संध्याकाळ काही क्षण ध्यानामध्ये बसणे, नाम जप करणे आणि उरलेल्या वेळात गप्पा ठोकणे म्हणजे साधना नव्हे. ह्यावर संत कबीर साधनेच्या आनुषंगिक सावधानतेवर जोर देतात- 'कहत कबीर सुनो भाई साधो! जगत पीठ दे भाग री।'- संतांनो! लक्ष द्या. जगाकडे पाठ करा. जगाकडे पाठ केल्यावर परमात्मा सद्गुरु सन्मुख होतात. ह्या अवस्थेमध्ये हळू-हळू नका चालू, तीव्र गतीस अतितीव्र करून चाला. काही वेळ साधना, काही वेळ लोक व्यवहार, असे असेल तर तुम्ही घरच का सोडले? ज्याला साधना करावयाची आहे त्याच्या कडे वेळ कुठे आहे? ज्याच्यामध्ये प्रेम नाही, विरह-वैराग्य-तळमळ नाही, अशा साधकासाठी परमेश्वर कोठे असणार? साधना तर करायलाच हवी.

असो, विशुद्ध अहिंसा तेव्हा होते जेव्हा ध्यान शांत, एका ठिकाणी स्थिर राहील. ते स्थिर होताच त्याक्षणी परमेश्वराचेच वातावरण उरते, प्रकृतीचे वातावरण शांत होऊन जाते. ईश्वरीय प्रकाश त्या वेळेस मिळतो. परमेश्वर आपल्यामध्ये दृष्टि बनून संचारित होतात. स्वतः समोर उभे रहातात. आपल्याला समजले नाही तरी समाजावून सांगतात. त्यांचे दर्शन मिळते, स्पर्श मिळतो. त्यांच्यामध्ये प्रवेश आणि स्थान मिळते. परमेश्वर जेव्हा कृपा करतात तेव्हा आपले स्वरूप प्रदान करतात. आपल्याला जीवाच्या रूपामध्ये वेगळा एखादा तुकडा देऊन, स्वर्गीय सुखांचा मोह दाखवून सोडून देत नाहीत. आपण जेव्हा स्वरूपस्थ होता

तेव्हा सदा रहाणारे जीवन प्राप्त करता, ज्याच्या पश्चात् मृत्यु असत नाही. ह्या स्थितीस प्राप्त करणे म्हणजे अहिंसा होय. जेथे 'काल न खाय कलप नहिं व्यापै, देह जरा नहीं छीजे।' दुसऱ्या एका भजनामध्ये संत कबीर ह्या स्थितीचे चित्रण करतात की त्या स्वरूपामध्ये परिवर्तन होत नाही, ते जीर्ण-शीर्ण होत नाही. सदा रहाणारे जीवन आणि शांती, जसे महायोगेश्वर श्रीकृष्ण पण म्हणतात- 'तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्।' (गीता, १८/६२)- परमशांती मिळेल, त्या निवासस्थानास प्राप्त कराल जे शाश्वत, अजर-अमर आहे.

समाजामध्ये जीवन आणि मृत्यु ह्या कालचक्राच्या घटना आहेत. चक्रवर्ती सप्ताष्ट दशरथाच्या मृत्यूवर भावना व्यक्त करताना कुळाचे पुरोहित महर्षि वशिष्ठ म्हणाले-

सुनहु भरत भावी प्रबल, बिलखि कहेउ मुनिनाथ।
हानि लाभु जीवनु मरनु, जसु अपजसु बिधि हाथ॥

(मानस, २/१७१)

जन्म घेणे आणि मरणे, लाभ आणि हानी, यश आणि अपयश-मनुष्याच्या हातात काही नसते- हे सर्व प्रारब्धाच्या हातात असते. 'बिलखि कहेउ मुनिनाथ'- ज्ञानिजनांमध्ये अग्रगण्य असे वशिष्ठ ही शोक करू लागले. राजा दशरथ नशिबामुळे मरण पावले, दैवामुळे मरण पावले. मरण दैवाच्या हातात असते. हे सर्व दैव नष्ट होते, प्रारब्ध वेगळे होते- समर्पणासह चिन्तन केल्याने, सद्गुरुना शरण गेल्यामुळे! क्रूर हत्या करणारा वाल्या 'बालमीकि भये ब्रह्म समाना।' तो ब्रह्मर्षि बनला. भगवान जेव्हा वनात गेले, 'मुनि कहाँ राम दण्डवत कीन्हा। आसिरबाद बिप्रवर दीन्हा॥।' भगवान रामाने त्या मुनिश्रेष्ठांना दंडवत घातला, विप्र वाल्मीकींनी आशीर्वाद दिला. म्हणून साधनेमुळे सारे काही संभवनीय आहे. जीव हत्या आपसातले सूड आहेत. अहिंसा तर तेव्हा होते जेव्हा आत्मा- हा मरणधर्म पुरुष आपल्या अमर तत्वाला प्राप्त करतो. भक्तिमार्गामध्ये सर्वांगिण साधना परिपक्व झाल्यावर ही स्थिती येते. अहिंसेची वेगळी अशी कोणती साधना नाही.

एक महात्मा रामेश्वरला तीर्थयात्रेला चालले होते. मार्गात असलेल्या दाट जंगलामध्ये सहा डाकूंनी त्यांना घेरले. महात्मा म्हणाले, “जे काही माझ्याजवळ आहे ते आपण घ्या.” डाकू म्हणाले, “आम्ही प्रथम मारतो मगच घेतो. आम्ही परिश्रमाची कर्माई घेतो, दान घेत नाही.” महात्मा म्हणाले, “ठीक आहे, मरण्या आधी अर्धा तास परमेश्वराचे चिंतन तर करु घ्या.”

डाकू सहमत झाले. महात्मा चिंतनाला बसले. त्यांनी परमेश्वराला विचारले, “जर मी ह्यांना सर्वकाही द्यावयास तयार आहे तरीही ह्यांना मला का मारायचे आहे?” परमेश्वरांनी सांगितले, “आधीच्या जन्मी तू ह्या सर्वाना मारले होतेस. जर साधना केली नसतीस तर सहा वेग-वेगळ्या जन्मांमध्ये ह्यांनी तुला मारून त्यांचे सूड समाप्त केले असते. साधनेचा प्रभाव हा आहे की हे सर्व तुला एकत्र मिळून मारत आहेत. त्यांच्याहाती तुला फक्त एकदाच मरायचे आहे. त्यानंतर तुझ्यासाठी काही विघ्न नाही. शरीराचे काय, ते तर पुन्हा मिळेल, थाटात साधना कर.”

साधनेतून निवृत्त झाल्यांवर महात्मा म्हणाले, “लवकर मारा.” डाकूंना आश्वर्य वाटले, आधी तर जीवन दान मागत गयावया करत होते, आता मोठ्या प्रसन्नतेने जीवन देण्यास का तयार झाले? महात्मा म्हणाले, “त्याच्याशी तुम्हा लोकांचा काही संबंध नाही. आपल्या सर्वाना त्या गोष्टी समजणार नाहीत. आपण तलवार उचला आणि मला मारून टाका.” डाकू म्हणाले, “आपण जोपर्यंत ते रहस्य सांगत नाही तोपर्यंत आम्ही तुम्हाला मारणार नाही आणि जाऊही देणार नाही.”

शेवटी त्या महात्म्यांना सांगावे लागले की जेव्हा ते चिंतन करत होते तेव्हा परमेश्वरांनी त्यांना एक दृश्य दाखविले की पूर्व जन्मी त्या सर्व डाकूंची हत्या त्यांनी केली होती. साधनेच्या प्रभावामुळे त्याचा सूड ह्या एका जन्मातच समाप्त होत होता अन्यथा सहावेळा जन्म घेऊन मरावे लागले असते.

डाकूंनी विचारले- “आम्ही जे करत आहोत तो सूड आहे? तर मग आपणही आम्हाला माराल?” महात्मा म्हणाले, “ते तर आहेच. ही सृष्टी सूडांची अंतहीन परंपरा आहे. क्रिया-प्रतिक्रियेला काही अंत नाही.” डाकू म्हणाले “महात्मन्! आता आम्ही तुम्हाला नाही मारणार. आम्हाला नाही घ्यायचा आहे

सूड. चुकीचे काम करत, जंगला मध्ये लपत, पशूंप्रमाणे जीवन जगत आम्हा सर्वांचे बरेचसे आयुष्य व्यर्थ व्यतीत झाले. आता आम्हाला मार्गदर्शन करा, साधनेचा विधि सांगा.” ज्या दृढतेने ते आधी अपराधजन्य कायांमध्ये मग्न होते, त्याच मनोनिग्रहाने ते चिंतनास लागले आणि चांगल्या संतांच्या रुपात परिवर्तित झाले. असे कोणतेही पाप नाही की जे साधनेने नष्ट होत नाही.

तेव्हा बाह्य मारामारी आपसातले सूड आहेत, दुःख देणारे आहेत, परंतु अहिंसेशी त्यांचे काही प्रयोजन नाही. अहिंसा साधनेशी निगडीत आहे.

॥ ३० ॥

महावीर स्वामींच्या दृष्टिकोनातून ‘अहिंसा’

जन-जीवनामध्ये अहिंसेच्या नावावर जितका अमर्याद त्याचप्रमाणे भ्रामक आचार भारतामध्ये आहे, तितका जगात अन्यत्र कोठेही बघावयास मिळत नाही. येथे जीव हत्येपासून वाचण्यासाठी अहिंसेचा दुसरा मार्ग बनलेला आहे. जगातील अन्य कोणत्याही देशात अहिंसेची साधना नाही. अरब देशात अहिंसेचे किती अनुयायी आहेत? युरोपमध्ये अहिंसेचे काही महत्त्व आहे का? ऑस्ट्रेलीयात अहिंसेचे किती प्रचारक आहेत? साईबेरिया, जेथे बनस्पती होत नाहीत तेथे सीलमासे आणि कवक (शेवाळे) खाऊन जिवंत राहाणाऱ्या प्राण्यांसाठी अहिंसेच्या या अवलंबनाचा कोणता उपयोग?

‘अहिंसा’ हा लोक जीवनातील शब्दच नाही. ही तर योगसाधनेमुळे प्राप्त होणारी अंतरंगातील अवस्था आहे; परंतु लोकांनी त्यास लोकव्यवहाराबोर जोडले आहे. त्याला ते महावीर स्वामींचा सिद्धांत म्हणतात. आता या, बघूया, भगवान महावीरांनी काय सांगितले आहे आणि व्यवहारात काय आहे?

आचार्य समन्तभद्र विरचित ‘रत्नकरण्ड-श्रावकाचार’ मधील एकशे सहाव्या श्लोकाची टिका करताना पं.विद्याभूषण लिहितात- “केवळ आहाराचा त्याग करणे म्हणजे उपवास नाही, ते तर लंघन करण्यासारखे झाले. पंचेन्द्रियांचे विषय म्हणजेच क्रोध आदि मनोविकारांच्या निषेधासहीत चारही प्रकाराच्या आहाराचा त्याग करीत स्व-स्वरूपामध्ये लीन होण्याचा प्रयास करण्यास उपवास म्हणतात.”

अशाप्रकारे उपवास म्हणजे इंद्रियांना त्यांच्या विषयांपासून वेगळे करण्याची साधना आहे, दिवसरात्र, निरंतर चालणारी साधना आहे, प्रतिदिन करण्याची साधना आहे, परंतु पुढच्याच श्लोकामध्ये त्यांनी लिहिले आहे की उपवासाच्या दिवसात जैनांनी कृषि-कर्म करता कामा नये, व्यापार करायचा नाही, नोकरीवर जाता कामा नये. रोज ही कामे करायची नाहीत तर काय करायचे? जैन लोकांमध्ये अशी मान्यता आहे की रात्री जेवायचे नाही. भाज्यांचा जमिनी खालील भाग, फळांच्या बिया वगैरे खायचे नाही. पाने खायची, केरसुणीने

झाडून पाय ठेवायचा, पाणी गाळून वा उकळून प्यायचे, नाका-तोंडावर फडके बांधून चालायचे, कदाचित् चुकून कोणता जीव मारला गेला असेल तर त्यासाठी एक महिना पश्चात्ताप करावा. इत्यादि-इत्यादि. आता प्रश्न उभा रहातो की आम्ही रात्री का जेवायचे नाही?

प्रत्येक महापुरुष आपल्या अनुयायांना रहाण्याच्या, चालण्याच्या, उठण्या-बसण्याच्या पद्धती सांगतात. भगवान महाविरांच्याही आधी महात्मा भरत ह्यांचा उल्लेख मिळतो. जैन धर्माचा अवलंब करणारे त्यांना द्वितीय तीर्थकर मानतात. ते ऋषभदेवाचे पुत्र, चक्रवर्ती सम्राट होते. राजवैभवाचा त्याग करून ते संत झाले, अतिशय चांगले महापुरुष झाले. त्यांनी नियम केला की, “पाणी गाळून प्यावे, गुरु करावा जाणून घेऊन, रस्त्यात बघून चालावे आणि विचार न करता असे कोणतेही काम करू नये की त्यामुळे जीवन दुःखदायी होऊन जाईल”

पाणी गाळून प्यायले पाहिजे कारण पाण्याच्या प्रदुषणामुळे पुष्कळसे आजार होतात. आजकाल बिसलरीचे पाणी पिणे हा लोकांचा स्वभाव बनत चालला आहे. लग्न समारंभामध्येही पाण्याच्या बाटल्या वापरल्या जातात. खरे पहाता ते असते साधे पाणी, पण दुधापेक्षाही जास्त भावात ह्या बाटल्या विकल्या जातात कारण इतकेच की ते गाळलेले असते. उकळलेले किंवा गाळलेले पाणी पिण्यामागचा उद्देश सूक्ष्म जीव-जंतूचे रक्षण करणे हा नसून स्वास्थ्य सुरक्षिततेचा आहे की ज्यामुळे पुष्कळशा आजारांपासून आपले संरक्षण होईल.

त्याचप्रमाणे, “गुरु करावा जाणून घेऊन” म्हणजे असे होता कामा नये की घाईघाईत कोणालाही गुरु बनविले. गुरु एक स्थिती आहे—“नास्तितत्त्वं गुरोः परम्” ज्याचा कधी विनाश होत नाही, ते अविनाशी तत्त्वच परम गुरु आहे. त्या तत्त्वावर दृष्टी ठेवून गुरुंची निवड केली पाहिजे.

रस्त्यात बघून चालले पाहिजे अन्यथा दगड-धोंडे, गवत-काटे अथवा टोकदार वस्तू पायाला टोचू शकते, साप अथवा विंचावावर पाय पडू शकतो, अशी कोणतीही घटना घडू शकते. तेव्हा रस्त्यात बघून चालले पाहिजे-त्याचप्रमाणे विचार न करता असे कोणतेही काम करता कामा नये की जन्मभर पश्चात्ताप

करावा लागेल. 'बिना विचारे जो करे, सो पाढे पछताय! काम बिगारे अपना, जग में होत हँसाय' परिणामांचा विचार करुनच पाऊल उचलले पाहिजे.

ह्याचप्रकारे महावीर स्वामींही काही निर्णय दिले, ज्यांचा उल्लेख दुसऱ्या शतकात उमा स्वामी ह्यांनी आपला ग्रंथ 'मोक्ष शास्त्र' (तत्त्वार्थ सूत्र) ह्यामध्ये अशाप्रकारे केला आहे, "वाङ्‌मनो गुप्तीर्यादान निक्षेपण समित्यालोकित पान भोजनानि पञ्च।" (अध्याय ७, सूत्र ४) म्हणजेच वाणीचा संयम, मनोवृत्तीचा निग्रह, बघून चालणे, कोणत्याही वस्तूस बघून-समजून ठेवणे अथवा उचलणे आणि प्रकाशात भोजन शोधून, पडताळून ग्रहण करणे- साधकाने ह्या पाच गोष्टी सदैव ध्यानात ठेवल्या पाहिजेत.

साधकाने सर्वप्रथम वाणीचा संयम ठेवला पाहिजे- 'ऐसी बानी बोलिये, मन का आपा खोय। औरन को सीतल करें आपहु सीतल होय।।' (रहीम) गोस्वामी तुलसीदासांचे विचार आहेत. "तुलसी मीठे वचन ते सुख उपजे चहुँ ओर। वसीकरन एक मंत्र है तजि दे वचन कठोर।" याचे उदाहरण म्हणजे वाणीच्या संयमामध्ये किंचित चूक झाल्याने महाराणी द्रौपदीच्या हातून चूक घडली जी महाविनाशाचे कारण बनली.

राजसूय यज्ञ चालू होता. चक्रवर्ती सम्राटांची महाराणी जी द्रौपदी हिच्या मनात विनोद उफाळून आला. तिने आपल्याच ज्येष्ठ सासन्यास आंधळा म्हटले. तिचे असे म्हणणे मर्यादिच्या विरुद्ध होते ज्याची परिणती वस्त्रहरण आणि महायुद्धात झाली. इंद्रप्रस्थमधील अद्भुत सभा-मंडप बघत असताना दुर्योधनाचे डोके एका भिंतीवर आपटले. त्याला तेथे सरळ रस्ता आहे असे वाटले. स्फटिक आणि काचेचे पारदर्शी दरवाजे होते, भिंती होत्या. त्याने घाबरून सर्वंत्र नजर टाकली की आपल्याकडे कोणी बघत तर नाही ना? परंतु बघणारे बघत होते. पुढे गेल्यावर त्याला पाणी वाहताना दिसले. तो आपले वस्त्र सावरु लागला. एका दासीने सांगितले, "युवराज! येथे पाणी नाही, रस्ता आहे." ती दासी त्याच मागाने निघून गेली. दुर्योधनही त्याच मागाने गेला. थोडे पुढे गेल्यावर दासी म्हणाली, "युवराज सावधान! पुढे पाणी आहे" दुर्योधनाला तेथे सपाट रस्ता आहे असे वाटले. तो चिडला कारण त्याला वाटले की आता दासीही आपली चेष्टा करु लागली आहे. तो पुढे चालू लागला आणि पाण्यात पडला. द्रौपदी

दृश्य बघत होती. तिच्या तोंडातून शब्द निघून गेले, “आंधळ्याचा पुत्रही आंधळा.” इतकीशी गोष्ट पण दुर्योधनाला ती लागली. ह्याच गोष्टीवरून द्रौपदीचे वस्त्रहरण झाले, तिचे केस पकडून तिला खेचत आणले गेले आणि महाभारत झाले. म्हणून वाणीचा संयम आवश्यक आहे. साधकांसाठी वाणीचा संयम म्हणजे इतकेच की, ‘जब बोले तो हरि गुन गावें। मौन रहे तो नाम जपावें।’

दुसरा नियम आहे मनोवृत्तीचा निग्रह; म्हणजे वृत्ति सदैव शांततेने चिंतनात प्रवाहित रहाणे. साधक भिक्षा मागत फिरत असतात. तेव्हा जवळून कोणी-कोणी येत जात रहते, कोणीतरी आपसात भांडत असते, कोणी काहीतरी करत असते, आया मुलांना ओरडत असतात- असे काही ना काहीतरी कानी पडत असते. अशा वातावरणात त्यांच्या हाव-भावामुळे, डोळ्यांनी बघण्यामुळे, कानांनी ऐकण्यामुळे वृत्तीमध्ये उद्भेद निर्माण होता कामा नये. असे न घडो की आपणही त्याच वातावरणात वहायला लागलात किंवा तसाच व्यवहार आपणही करायला लागलात. जगामध्ये हे सर्व चालतच रहाणार. समुद्र आहे तर लाटा उठणारच. साधकाला आपल्या ध्येयावर, आपल्या संकल्पावर दृष्टी ठेवून चालले पाहिजे, चिंतनात मग्न राहिले पाहिजे, सचेतावस्थेमध्ये राहून चालले पाहिजे.

मार्ग बघून चालणे हा ही एक संयम आहे. पूर्वी आजच्यासारखे राजमार्ग तर नव्हते. प्राचीन काळी छोट्या पायवाटांमध्ये साप, विंचू, काटे, गवत, चिखल, खड्डे असे काही ना काहीतरी असायचे- असो, तर रस्त्यात बघून चालले पाहिजे हे आजच्या वातावरणातही तितकेच जरुरीचे आहे.

कोणतीही वस्तू बघून-समजून ठेवली आणि उचलली पाहिजे की ती जागा ती वस्तू ठेवण्यास योग्य आहे अथवा नाही. याचा अंदाज घेतला पाहिजे. वस्तू कोठून घेत आहात तेंव्हाही ती बघून उचलली पाहिजे. शक्तेशगढच्या जवळ असलेल्या गावातील एक पेहेलवान आश्रमात येत-जात असत. नुकतेच वयाच्या शहाणणवाब्या वर्षी त्यांचे निधन झाले. एकदा आम्ही त्यांना विचारले की तुमची पेहेलवानगिरी कशी होती? त्यांनी सांगितले-महाराजजी! घरापासून दहा किलोमीटर असलेल्या एका आखाड्यात आम्ही धावत जावयाचो, तेथे कुस्ती खेळावयाचो आणि पुन्हा धावत घरी यावयाचो.

आम्ही गमतीत विचारले, “पेहेलवानगिरी करताना तर चांगल्या चांगल्या गोष्टी खायला मिळत असतील?” त्यांनी किंचित् उदास होऊन सांगितले “तेच तर नाही मिळाले महाराज! अन्यथा मोठमोठ्या पेहेलवानांमध्ये माझी गणना होत होती, मोठी स्वप्ने होती. चांगल्या आहाराच्या अभावी प्रगती करु शकलो नाही” आम्ही विचारले, “आपल्या जीवनातील एखादी उल्लेखनीय घटना असेल तर सांगा.” त्यांनी सांगितले,” एकदा आम्ही पशंना चारा देण्यासाठी शेतात गेले होतो. जवळच गवताची मोळी होती. आम्ही झुझूपांच्या जाळीत टोपली ठेवली. त्यावेळीही मी आखाड्याद्वालच विचार करीत होतो आणि बघितलेच नाही की टोपली कोठे ठेवतो आहे? तेथे एक काळा साप होता. टोपली त्यावरच पडली. सापाने मला दंश केला. तिकडे लक्ष जाताच मी सापाला पकडले. सर्प हाताला विळखा घालू लागला. त्याची पक्कड इतकी घटू होती, असे वाट छोडली नाही. धावत घरी आलो. लोकांना बोलविले. काहीतरी करून सापाला हातातून सोडविले, दूर फेकले व मारून टाकले. परंतु आम्ही मात्र बेशुद्ध झालो, घरच्यांनी उपचार केले. तिसच्या दिवशी आम्हाला शुद्ध आली.” जर त्या पेहेलवानाने बघून टोपली ठेवली असती तर ही घटना घडली असती का?

दुसरे एक सज्जन झोपताना तांब्याच्या भांड्यात पाणी घेऊन आपल्या खाटेच्या खाली ठेवायचे व सकाळी उठून ते पाणी प्यायचे. उकाड्याचे दिवस होते. एक विंचू थंडाव्यासाठी त्या भांड्यावर येऊन बसला. सकाळी सवयीप्रमाणे त्या सज्जन माणसाने खाटेखालून भांडे उचलण्यासाठी हात घातला तर विंचू त्यास चावला. जर त्यानी बघून हात पुढे केला असता तर अशी दुर्घटना झाली असती का? म्हणून महापुरुषांनी नियम बनविला आहे की वस्तू ठेवताना किंवा उचलताना बघून-समजून उचलली पाहिजे.

त्यांनी ‘आलोकित पान भोजनानि’ अशी व्यवस्था सांगितली. अन्न व पाणी प्रकाशात बघून-समजून ग्रहण केले पाहिजे. जैन आचार्यांनी ह्याची व्याख्या अशी केली की आलोकचे तात्पर्य दिवस असेल तेव्हा. रात्री भोजन करु नये. भगवान महावीर अडीच हजार वर्षांपूर्वी होऊन गेले. तेव्हा केरोसिनचा शोध लागला नव्हता. म्हणून घोर अरण्यामध्ये निवास करणाऱ्या आचार्यांनी

अशी व्यवस्था ठेवली असेल की जेवण-खाणे दिवसाच करून घेतले पाहिजे. ही त्या काळाची व्यवस्था होती की जेव्हा प्रकाश निर्माण करण्याची साधने सामान्य जनांना सहज उपलब्ध नव्हती. आजकाल महानगरांमध्ये काळोखाची समस्या नसते. क्रिकेटही रात्री खेळला जातो. जमिनीच्या खालून रेल्वे गाडी चालत आहे. पाणबुड्यांमध्ये रहाणे-खाणे चालते आहे. आलोकचा अर्थ केवळ दिवस मानणे हा एक भ्रम आहे; कारण तोच आजकाल जैन समाजाचा मापदंड बनून राहिला आहे.

भाज्यांमध्ये पालेभाज्या खाव्यात कारण त्यात कमी जीव असतो हा ही एक अंधविश्वासच आहे. जमिनीच्या खाली तयार होणाऱ्या भाज्या मुळा, बटाटा, कंद, गाजर इत्यादि खाता कामा नये; कारण त्यामध्ये अधीक जीव असतो. जमिनीच्या वर असलेल्या वनस्पतींचा वापर केल्याने जीव-हिंसा कमी होते. एका जैन परिवारातील माणसाने सांगितले-आम्ही बटाटा खात नाही, मुळा, गाजर, रताळेही खात नाही. ह्याचे कारण आम्ही त्याना विचारले तेव्हा ते म्हणाले-“महाराज! आम्ही लोक अहिंसक आहोत. जमिनीच्या खाली जी वनस्पती तयार होते त्यामध्ये जीव अधिक असतो. वनस्पतींचा वरचा भाग खाऊन आम्ही जीव-हिंसा कमी करतो” आम्ही विचारले, “वरून कोणाचा गळा कापून खालले तर तो मरुनच जाईल. त्याचा खालील भागाही खालला असता तर काही काळानंतर दुसऱ्या जिवाचा क्रम आला असता. वरील भागाचा वापर करून आपण जीवांना मारण्याची प्रक्रिया प्रखर केली आहे” त्यांनी स्विकारले की ही व्यवस्था भ्रामक प्रतीत होत आहे. आम्ही त्यांना विचारले, “आले, हळद तर आपण खातच असाल! ” ते म्हणाले, “त्याच्याशिवाय तर चटणी वा भाजी कशी बनेल? ओंबटवरण कसे होईल?” आम्ही म्हटले, “ते तर बटाट्यापेक्षाही जास्त खोलात तयार होते. त्यांच्यात अधिक जीव नसणार का?” ते म्हणाले, “तर मग हे ही बुचकळ्यात टाकणारे आहे.”

अनेक महात्मा हातात मुलायम ब्रश वा कापडाचा झाडू घेऊन रहातात. त्याने ते रस्ता साफ करून पाय ठेवतात. जेणेकरून पायाखाली चिरडून किटाणू मरणार नाहीत. काही लोक पाणी गाळून पितात, काही उकळून घेतात, काही बिसलरीच्या बाटलीतील उकळलेले व शुद्ध केलेले पाणी पितात कारण पाणी

प्रदूषित असते, त्यात किटाणू असतात. पाणी उकळण्यामुळे खरे पाहता ते किटाणूचे रक्षण करतात की त्याना मृत्युदंड देतात? त्या किटाणूना नष्ट करून लोक आपल्या प्राणांचे रक्षण करतात. आमचे गुरु महाराजही पाणी उकळून प्यायचे कारण पाणी खराब असायचे. त्यामध्ये जीवांच्या रक्षणाचा किंवा हत्येचा प्रश्ननं नव्हता.

अशाच प्रकारे शेकडो महात्मा अहिंसेच्या नावावर तोंडावर फडके बांधून फिरतात, की ज्यामुळे तोंडामध्ये कोणताही किटाणू येणार नाही आणि तोंडातील गरम निःश्वासाचा त्या छोट्या जिवांना त्रास होणार नाही. हा सुद्धा एक भ्रम आहे. श्वास घेण्याचे कार्य तर नाकाचे आहे. आपल्या क्षमतेनुसार जीवांचा श्वास तीव्र वा मंद गतीने चालत असतो. हत्ती बसून श्वास घेतो तेंव्हाही धुळ उडते, अजगर श्वासाने छोट्या जीवांना खेचून घेतो. कुंभकर्णाच्या श्वासाबरोबर शेकडो वानर त्याच्या तोंडात जायचे. ही तर प्रत्येक जिवाची स्वतःची क्षमता आणि आवश्यकता आहे. तोंडातून हवा कोठे निघते?

तरीही चुकून एखादा जीव मारला गेला असेल तर त्यासाठी एक महिना प्रश्नात्ताप करण्याचा नियम जैन समाजामध्ये आहे. हीच आहे जीवांवर केलेली दया ज्याला ते अहिंसेचेच अंग मानतात. भरत मुरींनी हरीणाच्या पिल्लावर दयाच केली होती, त्या अनाथ पिल्लाच्या प्राणांचे रक्षण केले होते, त्यांना त्यामुळे पुढचा जन्म हरीणाचा घ्यावा लागला.

भगवान महावीरांच्या दृष्टीने शरीर म्हणजे एक दवबिंदू आहे. थंडीच्या दिवसांमध्ये गवताच्या पात्यांवर दवबिंदू मोत्यांप्रमाणे चमकत रहातात. सूर्याची किरणे पडताच ते दवबिंदू पृथ्वीवर पडतात व एका तासातच सगळ्या दवाचे बाष्य होऊन उडून जाते. सकाळी आपण गवतावरून चालताना दवामुळे पाय ओले होतात, कपडे भिजतात पण दुपारपर्यंत त्या दवाची कोठे निशाणीही रहात नाही. जर शरीर इतके क्षणभंगूर आहे तर जीवाचे आपण काय रक्षण करणार? सूर्य तर उगवणारच आणि दवबिंदू वाफ बनून उडून जाणारच. आपण दवबिंदूना तर थांबवू शकणार नाही. अहिंसेच्या नावावर आपण कोणाला वाचवत आहात?

भगवान महावीरांच्या म्हणण्यानुसार पाच समित्या आणि तीन गुप्तीसंपत्र मुनी अहिंसक आहेत. पाच ज्ञानेंद्रियांचे शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हे पाच

विषय आहेत. ह्या पाचही इंद्रियांचा संयम म्हणजे पाच समित्या होय. डोळे बाह्य जगात रुप बघणे बंद करतील, जिभेला चव घेण्यासाठी लाळ सुटणार नाही. त्यांचे संयम होणे म्हणजेच त्यांच्या वर ताबा असणे म्हणजे समिती होय. महात्म्यांनी त्यांच्या संयमावर उपदेश केला आहे. त्यावरच जोर देत संत कबीर म्हणतात- “संतो।घरमें झगडा भारी।। रात दिवस मिलि उठ-उठ लागें, पाँच ठोटा एक नारी।” पाच ज्ञानेंद्रिये म्हणजे पाच तरुण पुरुष आहेत. ज्यांच्यामागे मायारूपी नारी प्रेरक असते “न्यारो-न्यारो भोजन चाहै; पाचों अधिक सवादी। कोऊ काहू कर हटा न माने आपुहिं आप मुरादी।।” पाचही ज्ञानेंद्रियांना वेगळे-वेगळे खाद्य हवे असते. त्या सर्वांचे वेगळे-वेगळे भांडार-घर आहे. डोळे रुप बघून तृप्त होतात, कानाला शब्द ऐकण्यास हवा असतो, त्वचेला स्पर्श हवा, जिभेला स्वाद तर नाकाला गंध हवा. ह्या पाचही जणांचे भोजन वेग-वेगळे आणि पूर्ण स्वादिष्ट भोजन त्यांना हवे असते. आपल्या भोजनात कमतरता त्यांना सहन होत नाही. ह्यामधील एकाही इंद्रियाला कोणाचीही आज्ञा मानणे पसंत नाही, केवळ त्यांची इच्छा पूर्ण झाली पाहिजे, मनपसंत विषयरस प्राप्त झाला पाहिजे. ह्या गोंधळलेल्या इंद्रियांचा इच्छलेला रसही देश, काळ, परिस्थितीनुसार बदलत रहातो. लहान मुलाला जरा हात वगैरे लावला की तो धमकी देतो आईला नाव सांगेन. तुमच्या मागे त्याची संरक्षण सेना लावतो. थोडे मोठे झाल्यावर तेच मूळ खेळण्यांमध्ये मग्न होते. युवावस्थेमध्ये तोच क्रिकेट, नाच-गाण्यांमध्ये रमलेला दिसतो. वृद्धावस्थेमध्ये आपल्या मुलांचा उत्कर्ष ऐकण्यासाठी, त्यांना बघण्यासाठी डोळे अधीर असतात. पूर्वी कान काही वेगळे ऐकायचे, आज ह्यामध्येच खूश रहातात. अशाप्रकारे वयाच्या अवस्थेनुसार त्या पाचांचे भोजनही बदलत जाते. शरीर सोडल्यावरही पाच इंद्रिये नवीन शरीरात परत तयार असतात. ह्या पाचही ज्ञानेंद्रियामध्ये जी विकृती आहे, जी इंद्रिये वेग-वेगळ्या दिशांना आपल्या विषयांसाठी धावत आहेत-ती सम होऊन जावी, संगठित होऊन जावी, एक समिती बनावी.

मन, वचन आणि कर्म हांना गुप्त रूपाने प्रभावित करणारे तीन गुण सत्त्व, रज आणि तम ह्याच तीन गुप्त्या आहेत. ह्या तीनही प्रभाव पाढू शकणार नाहीत. त्यांच्या प्रभाव क्षेत्रातून साधक ज्या क्षणी बाहेर पडतो, तेव्हा पाच

समित्या आणि तीन गुप्तीसंपत्र मुनी अहिंसक होतात. ह्या उलट ज्यांच्या जीवनाचा तोल सुटतो, ज्याना संयम साधला नाही ते हिंसक आहेत.

संयमी व्यक्ती कोणत्याही जिवाची हत्या करो वा न करो, त्यास हिंसक अथवा अहिंसक म्हटले जात नाही कारण अहिंसेचा आधार आहे आत्म्याचे अविश्रांत श्रम. आत्म्याचे संरक्षण करण्यासाठी वागणे, आत्मस्थिती प्राप्त करण्यासाठी दृढतापूर्वक प्रयत्न करणे ही अहिंसा होय. ही बाढ्या जगातील व्यवहारात नसतेच. आत्मपथावरुन पुढे गेल्यावर योग-साधनेचे अहिंसा हे एक अंग आहे.

एका श्रद्धाकू माणसाने भगवान महावीरांना हिंसा-अहिंसेच्या बाबतीत विचारले. त्यांनी सांगितले-ज्याचे हृदय दुष्ट भावनेने युक्त आहे, जो वासना तसेच विकारांनी युक्त आहे तो जिवाची हत्या न करताही हिंसक आहे. तसेच ज्याचे हृदय पवित्र आहे, असा मनुष्य जगात जिवाची हत्या करीत असला तरी शुद्ध अहिंसक आहे.

जैन तीर्थकर भगवान महावीर यांचा उपदेश पाच महा अणुव्रतांवर आधारित आहे. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह सर्व मिळून एक अणुव्रत असते. अणुव्रत म्हणजे अति सूक्ष्म व्रत. भगवान बुद्धाने ह्याच पाच गोष्टींना पंचशील म्हटले आहे. महर्षि पतंजलिंनी ‘योगदर्शन’ मध्ये ह्यांनाच पाच यम म्हटले आहे.

प्रसिद्ध जैन आचार्य अमृतचंद ह्यांनी ‘पुरुषार्थ सिद्धयुपाय’ नावाच्या ग्रंथामध्ये म्हटले आहे-

अप्रादुर्भावःखलु रागादीनां भवत्यहिंसेति ।

तेषामेवोत्पत्ति हिंसेति जिनागमस्य संक्षेपः ॥४४॥

अर्थात् अंतःकरणात राग आदि विकारांचे नसणे म्हणजे अहिंसा आहे. त्याचप्रमाणे ह्या विकारांचे असणे म्हणजेच हिंसा आहे. हा संपूर्ण जैन धर्माच्या शास्त्राचा सारांश आहे. राग आदि विकारांपासून काय नुकसान आहे?

“यत्खलु काषाय योगात् प्राणानां द्रव्यरूपाणां व्योपणस्य सुनिश्चिता संभवति हिंसा ।”

राग-द्वेष इत्यादि विकारांमुळे मन, वचन आणि शरीराकडून द्रव्य रूपात वा भावरूपात प्राणांची जी हत्या केली जाते ती हिंसा आहे. सृष्टीमध्ये जे काही आहे ते द्रव्य आहे, संपत्ती आहे. ज्याची दोन रूपे आहेत- दैवी संपत्ती आणि आसुरी संपत्ती. आत्मिक संपत्तीच स्थिर संपत्ती आहे. स्वतःचे धन आहे. राग-द्वेष आदि विकारांपासून वेगळे राहून मन, वचन आणि कर्मामुळे जी आत्मिक संपत्ती संयमाद्वारा संग्रहित होत होती किंवा सदगुरुंच्या बाबतीत संपूर्ण श्रद्धाभावनेने प्राण अर्थात मन, बुद्धी, चित्त आणि अहंकार ह्यांमध्ये जेंव्हां घात किंवा न्हास होतो तेंव्हां दैवी संपत्तीचा संग्रह बंद होऊन जातो. हा न्हासच हिंसेस कारणीभूत होतो; कारण साधक जो आत्मपथावरून चालत असतो त्यामध्ये अडथळा येतो. आणखी एके ठिकाणी ते म्हणतात-

आत्म परिणामहिंसन् हेतुत्वात्सर्वमेव हिंसैतत्।

अमृतवचनाभिः केवलमुदाहृतं शिष्यबोधाय॥ (पुरुषार्थ-४२)

अर्थात आत्मपरिणामाचे हनन करणारे सर्व विकार हिंसाच आहेत. खोटे बोलू नका, चोरी करु नका, व्यभिचार आदीचा निषेध असे जे वेग-वेगळे सांगितले जाते, ते शिष्यांना समजाविण्यासाठी असते. वस्तुतः आत्मपरिणाम म्हणजेच ज्या साधनेचा परिणाम आत्म-साक्षात्कार आहे- त्याचे हनन करणारे, त्या मार्गावरून भ्रष्ट करणारे सर्व विकार हिंसा आहेत.

तृत्वार्थ सूत्र (मोक्षशास्त्र) मध्ये जैन धर्माचे आचार्य उमास्वामींचे म्हणणे आहे, “प्रमत्तयोगात्प्राणव्यरोपणं हिंसा ॥१३॥” अर्थात् प्रमादाने युक्त झाल्यामुळे जीवाचे भावप्राण तसेच द्रव्यप्राणांचे अपहरण होणेच म्हणजे हिंसा होय. प्रमाद म्हणजे व्यर्थ कृती. जेंव्हा संयम सुटतो, राग-द्वेषादि विकार उत्पन्न होतात. तेव्हा साधक व्यर्थ कार्यामध्ये गुरफटला जातो. प्रमादाने युक्त झाल्याकारणाने जीवाचे भावप्राण म्हणजेच प्राणांमध्ये जो भाव होता, श्रद्धा होती, ती अभावामध्ये परिवर्तित होऊन जाते. अंतःकरणामध्ये श्रद्धेचा जो प्रवाह चालू होता त्यामध्ये अडथळा निर्माण होतो. त्याच प्रकारे द्रव्य प्राण अर्थात् दैवी संपत्ती, आत्मिक संपत्ती ही स्वतःचे धन असते ते जे मिळाल्यावर निश्चित कल्याण करते, त्या द्रव्याचेच प्राणांच्या व्यापारातून अपहरण होणे हीच हिंसा होय. अर्थात मनाच्या अवकाशात उत्पन्न होणाऱ्या राग आदि उद्भेदांना

थांबविणेच अहिंसा आहे. हे स्पष्ट आहे की अहिंसेचे पालन करण्यामध्ये मानसिक क्रियाच मुख्य आहे. बाह्य क्रियांशी अहिंसेचा संबंध नाही. जर मन प्रमादानी युक्त नसेल तर तो मुनी कोणाही प्राण्याला मारूनही हिंसा करीत नाही.

जैन धर्माच्या शास्त्रामध्ये आहे की ईरिया समितीत आढळलेले अर्थात त्या शास्त्राचे अवलंबन करणाऱ्या मुनींच्या पायाखाली कितीही जीव मेले तरीही त्यांच्याकडून ही हिंसाही नसते किंवा अहिंसाही नसते.

अहिंसेच्या भूमिकेस ओजस्वी बनविण्याकरिता अंतःकरणास पवित्र बनवायचे असते. आपल्या पवित्रतेमध्ये अहिंसा सहज उजळून निघते. तेथे सर्वत्र आपलेच दर्शन होते. बाह्य जीव न मारल्याने सर्वत्र आपले दर्शन होते काय? अहिंसा असा काही स्तर आहे की ज्या ठिकाणी सर्वत्र आपलेच दर्शन (आत्मदर्शन) होते. अहिंसक सर्वांना आपल्याप्रमाणेच समजतो, त्याला केवळ सह अनुभूती नव्हे तर सम अनुभूती व्हावयास लागते. त्याला 'ईशावास्यमिदं सर्वम्।' सर्वत्र इष्ट प्रसारित झालेले दिसायला लागते. अशाप्रकारे जो स्वरूपामध्ये स्थित आहे, त्या महापुरुषाने काहीही केले तरीही त्यापासून कल्याणस्वरूप अहिंसाच प्रवाहित होते. आणि जो स्वरूपाच्या बाहेर आहे त्याने कितीही साफ करून पाय ठेवला तरी त्यापासून हिंसाच प्रवाहित होते. अर्थात् आत्म्यात रममाण होणे, आत्म्याचे चिंतन आणि अहिंसा ह्या एकच कल्पना आहेत. स्वरूपामध्ये प्रतिष्ठित होण्यापूर्वी अहिंसा अपूर्ण असते. अजुनही चालणे बाकी असते. अहिंसा हा तपश्चयेचा परिणाम आहे. परिस्थितीनुसार काही मुनींनी अहिंसेचा प्रयोग सामाजिक व्यवस्थेच्या संदर्भात केला जो कालांतराने भ्रमाचे कारण बनला.

असे म्हटले जाते की जीवन सर्व प्राण्यांना प्रीय असते. सर्व जीव जगण्याची इच्छा ठेवतात. दुःख सर्वांना प्रतिकूळ असते, वध सर्वांना अप्रीय असतो. सर्वजण सुखाची इच्छा करतात म्हणून कोणाला मारू वा कष्ट देऊ नये; परंतु जसे 'समयसार' नामक ग्रंथात आचार्य कुंद कुंद यानी म्हटले आहे-

जो मण्णादि हिंसामि य हिंसिज्जामि य परेहिं सत्तेहिं।

सो मूढो अण्णाणी णाणी एतोदु विवरीदो॥२४७॥

अर्थात जीवांचे जन्म-मरण; सुख-दुःख त्यानी प्राप्त केलेल्या कर्माच्या उदयामुळे होते. कोणी कोणाला मारू शकत नाही आणि मरणाच्याला वाचवूही शकत नाही, तर मारण्याचे नाव हिंसा आणि वाचविणे अहिंसा असे कसे होऊ शकते? जेव्हा सर्व काही आपल्याच कर्माच परिणाम आहे तर कोण कोणाला कष्ट देणार?

एकदा भगवान महावीर जंगलात एका डेरेदार बृक्षाच्या सावलीत ध्यानामध्ये निमग्न बसले होते. एक गुराखी दोन बैलांना घेऊन आला आणि तेथेच बसला. बैलही तेथे बसले. अकस्मात् तो जंगलात काहीतरी आणायला गेला. परत आला तेंव्हां बैल तेथे नव्हते. त्याने महावीर स्वार्मींना विचारले, “भगवान्! आमचे दोन बैल येथे होते, ते कोठे गेले?” ते महापुरुष ध्यानात मग्न होते. त्यांना भानच नव्हते की तिकडे केंव्हा आणि कोण आले, किती वेळ बसले किंवा केंव्हा गेले? गुराख्याने एक-दोन वेळा विचारले. ते महापुरुष काही बोलले नाहीत. डोळे उघडे होते, त्राटक लावलेले होते, ध्यान आतमध्ये होते, दृष्टी स्थिर होती. त्यांची शांत मुद्रा बघून तो बैलांना शोधायला निघाला.

काही वेळानंतर बैलांचे चरणे झाल्यावर ते त्याच झाडाखाली आले. पुन्हा तेथेच बसले कारण महापुरुषांच्या चहुबाजूला असलेले वायुमंडळ शांत प्रवाहित असते. त्यांनाही आराम मिळाला; कारण “हित अनहित पशु पक्षिऊ जाना।” ते शांतपणे रवंथ करु लागले. तो गुराखीही दोन-चार घटका जंगलात इकडे-तिकडे भटकून आला. बैलांना त्या महात्म्याच्या जवळ बसलेले बघून त्याला खूप राग आला. त्याला वाटले महात्म्यास बैलांविषयी माहिती होती. त्याने जाणून-बुजून आपल्याला सांगितले नाही आणि बहिरा असल्याचे सोंग करीत आहे. त्याला खरोखरीच बहिरे बनवून टाकू या. त्याने गवताचे एक रोपटे उपटले. गवताची मुळे टोकदार व भरीव असतात. गुराख्याने ती खिळ्या प्रमाणे महावीर स्वार्मींच्या कानात ठोकली, कानाच्या बाहेर आलेला भाग अडकित्याने कापून टाकला म्हणजे कोणी काढू शकणार नाही. भक्तांची दृष्टी त्यावर पडली. त्यांनी ते टोकदार गवत काढायचा प्रयत्न केला पण ते निघाले नाही. लोहाराला बोलाविले. त्याने चिमटयाने ते गवताचे पाते काढले. कानातून रक्ताची धार वाहू लागली. महावीरांच्या तोंडून एक किंकाळी निघाली. त्याबरोबरच

त्यांनी एक आकाशवाणीही ऐकली की “पूर्वजन्मी तुम्ही राजा होतात. तुमच्या समोर एक निरपराध व्यक्तीच्या कानात तुम्ही खिळा ठोकला होता. आज ते प्रायश्चित्त पूर्ण झाले. आता भविष्यात असा एकही सूड बाकी राहिला नाही. “अवश्यमेव भोक्तृक्वयं कृतातं कर्म शुभाशुभम्।” केलेले शुभ अथवा अशुभ कृत्य अवश्य भोगावयास लागते. जैन धर्माच्या विचारसरणीमध्ये असे म्हटले जाते की कोणाला त्रास देऊ नये-कोण कोणाला त्रास देते? काय त्या गुराख्याने महावीरांना त्रास दिला होता? त्याला तर त्याचा सूड पूर्ण करायचा होता. तो त्याचा अधिकार होता, नशीब होते. महावीर स्वार्मींच्या स्वतःच्या संस्कारांनी त्यांना येथे आणून उभे केले व खिळा ठोकला गेला, हा तर नशीबाचा प्रभाव आहे जो वेळेवर होतच रहातो.

संस्कारांचा नियम आहे की ते हजारो जन्मांच्या पश्चातही बरोबर वेळेनुसार स्मृतीपटलावर येतात. काळाच्या परिवर्तनामुळे त्यामध्ये काही फरक पडत नाही. महर्षि पतंजली सांगतात- ‘जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्य स्मृतिं संस्कारयोरेकरूपत्वात्॥’ (योगदर्शन ४/९) जाति म्हणजे जन्म, देश आणि काळ वेळ ह्यांचे बंधन असुनही कर्म संस्कारांमध्ये झाकले जात नाही कारण स्मृती आणि संस्कार दोघांचे एकच स्वरूप आहे. स्मृतीमध्ये तेच वर येते जे संस्कारांमध्ये असते. संस्कारांची गती निर्विघ्न म्हणजे कोणतीही बाधा नसणारी असते. ते जन्म-जन्मांतरी इथे-तिथे सर्वत्र कर्त्याचे अनुसरण करते. कागभुशुंडीना अनेक जन्म मिळाले, कालचक्रातून ते गेले, अनेक देशांमध्ये गेले, परंतु संस्कारांमध्ये काही फरक पडला नाही- “कवनेऊँ जन्म मिटिहिं नहिं ग्याना।” कोणत्याही जन्मात त्यांचे ज्ञान नष्ट झाले नाही.

शत्रू-मित्र सर्वांच्या बाबतीत समान भाव, जीवांच्या बाबतीत मैत्री, कोणत्याही प्राण्याची हानी न करणे- हा अहिंसेने घडलेला संतांचा स्वभाव आहे. त्यांच्याकडून जेंव्हां अहिंसा होते तेंव्हां मंगलच होते. मोठा आत्मभाव प्राप्त झालेल्या संतांच्या हृदयाची ती अवस्था आहे. “विद्याविनय संपन्ने बाह्यणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव श्रपाके च पण्डिताः सम दर्शिनः।” अशारितीने विद्या-विनय युक्त ब्राह्मण, चांडाळ, कुत्रा, गाय तसेच विशालकाय हत्तीमध्ये महात्मा समान दृष्टी ठेवणारे असतात. त्यांच्या दृष्टीने विद्याविनययुक्त

ब्राह्मणामध्ये ना काही विशेषता असते आणि ना चांडाळामध्ये काही हीनता, कारण ते जाणतात की विद्याविनययुक्त ब्राह्मण लक्ष्याच्या निकट आहे आणि ज्यांना चांडाळ म्हटले जाते, ते उद्देशापासून थोडे दूर आहेत. दोघेही त्याच मार्गाचे वाटसरु फक्त आहेत. महापुरुषांची दृष्टी त्यांच्या आत्म्यावर असते. शरीराचे गुण-स्वभाव-व्यवसाय त्यांच्या दृष्टीने गौण असतात. कोणाला त्रास न देणे, करुणा, हा त्यांचा सहज स्वभाव असते.

जैन साहित्यामध्ये महावीर स्वामींच्या पूर्वजन्माचा तपशील मिळतो. चोवीस जन्मांपूर्वी ते एका लाकूडतोड्याच्या रूपात होते. त्यांची दृष्टी एका संतावर पडली. ते त्यांना पहातच राहिले. असे शांत स्वरूप त्यांनी कधी पाहिलेच नव्हते. तेंव्हां ते तासन्-तास बघतच बसले. त्या संतदर्शनाच्या प्रभावाने पुढच्या जन्मी त्यांनी दोन संतांना भोजन दिले. त्या पुण्याच्या प्रभावाने आणखी पुढच्या जन्मी त्यांनी सत्संग ऐकला. आणि विरक्त झाले. ते संन्यासीही झाले. कधी किंचित् थोडी चूक झाली तेंव्हां त्यांना नरकही मिळाला. भोग समाप्त झाल्यावर पुन्हा संत झाले. एकदा त्यांना सिंह व्हावे लागले. कधी राजा झाले आणि शेवटच्या चोविसाव्या जन्मात तीर्थकर झाले. अशा प्रकारे भगवान महावीरांची साधना संत दर्शनाने आरंभ झाली, ज्या व्यक्तीनी त्यांना पूर्ण कैवल्य ज्ञान संपन्न बनवूनच सोडले.

त्यामुळे जैन-परंपरेमध्ये पाच परमेष्ठींना नमस्कार करण्याचा नियमच बनला जसे “एमो अरहंताणं”- अरिहंतास नमस्कार. ज्यांचे काम-क्रोध-राग-द्वेष आदि शत्रू नष्ट झालेले आहेत, ज्यांच्यामध्ये दुसऱ्यांच्याही ह्या विकारांना नष्ट करण्याची क्षमता असते अशा महापुरुषांना माझा नमस्कार. “एमो सिद्धाणं”- परमतत्व परमात्मा ज्यास प्राप्त आहे, ज्याने इंद्रियांना साध्य केले आहे, अशा सतत किंवा पूर्ण सिद्धी प्राप्त असणाऱ्या महापुरुषास मी नमस्कार करतो. अर्थात् अशा महापुरुषांना शरण जावे. त्यांना नमस्कार करावा आणि त्यांच्या ठिकाणी स्वतःला समर्पित करावे. “एमो आयरियाणं”- जो आर्य पुरुष आहे ज्याला आर्यत्व प्राप्त आहे. (महावीरांच्या म्हणण्याप्रमाणे ज्यांची बुद्धी योग्य प्रकारे चालत असते, जे जितेंद्रिय आहेत, ज्यांचे संकल्प खरे आहेत त्याना आर्यत्व प्राप्त आहे. आर्य एक वृत्ती आहे. ती कोणतीही प्रजात नाही

किंवा कोठूनही आलेली कोणतीही उपजात आहे असेही नाही.) अशा आर्य पुरुषास मी नमस्कार करतो, त्यांना शरण जातो, ज्यानी त्या अस्तित्वास प्राप्त केले आहे. “णमो उवज्ज्ञायाणं” धार्मिक शिक्षण देणाऱ्यास उवज्ज्य म्हणतात, म्हणजेच आचार्य! जे स्वतः जाणतात आणि दुसऱ्यांनाही समजावू शकतात, साधनेची जागृति आपल्या हृदयात करु शकतात. अशा आचार्यांना शरण जावे. “णमो लोए सब्ब साहूणं-” जगामध्ये जितके संत आहेत, ज्यांनी गृहत्याग करून, आपले आई-वडील नातलगांना दुःखी करून हा मार्ग निवडला, त्यावर दृढतापूर्वक पुढे चालले, परत मागे फिरले नाहीत. अशा सर्व संताना माझा नमस्कार आहे. ह्या पाचही नमस्कारांचा असा आशय आहे की संताना शरण जावे, त्यांची सेवा करावी. तेच योगेश्वर आहेत. तेच जिनेश्वर आहेत. त्यानाच नमस्कार करण्यावर भर दिला आहे. “एसो पंच णमोक्कारो सब्ब पावप्पणासणो। मंगलाणं च सव्वेसिं पदमं हवइ मंगलं!” हे पाच नमस्कार सर्व पापांचे नाश करणारे आहेत. हेच सर्वाधिक मंगल आहेत. जे हे करतात त्यांच्या जीवनात कल्याणच-कल्याण असते. हेच गोस्वामी तुलसीदासही म्हणतात- “प्रथम भगति संतन्ह कर संगा।”

जैन साहित्यात भरत मुर्नीचा उल्लेख आहे. ते भगवान ऋषभदेव, ज्यांना आदिनाथही म्हणतात त्यांच्या कुळपरंपरेतील होते. जैन परंपरेचा आरंभ ह्याच भगवान ऋषभदेवापासून मानला जातो. भागवत महापुराणात त्यांचा विस्तृत उल्लेख आहे. ते आर्यांचे चौथे अवतार होते. जे राज्याचा त्याग करून संत झाले होते. त्यांच्या शंभर पुत्रांपैकी एक्याएँशी पुत्र ब्रह्मचिंतन करून ब्राह्मण झाले. नऊ योगेश्वर झाले. त्यांच्यामधील ज्येष्ठ भरत आणि त्यांचे लहान भाऊ बाहुबलीही महान संत झाले. भरत चक्रवर्ती सम्प्राट होते. त्यांनी गृहत्याग केला आणि ते तपस्येमध्ये गढून गेले. त्यांची साधना पूर्ण व्हावयास आली होती. शेवटी परिक्षेची वेळ आली. आश्रमाजवळूनच गंडकी नदी वहात होती. भरत मुनी नदीच्या काठावर चिंतनाला बसले होते. त्याचवेळेस एक हरिणी तहानेने व्याकूळ होऊन नदीच्या तिरावर आली. ती पाणी पिणार तेवढयात जवळच सिंहाची गर्जना एकू आली. नदी पार करण्यासाठी तिने लांब उडी मारली. प्रसुतीचा काळ जवळ आलेल्या त्या हरिणीचा गर्भ नदीच्या प्रवाहात पडला. नदी पार

करताच हरिणीचे प्राणरुपी पाखरु उडून गेले आणि तिचे पिल्लू नदीच्या प्रवाहात वाहून जाऊ लागले. करुणेने व्याकूळ झालेल्या भरत मुनीने त्या मातृहीन पिल्लास आश्रमात आणले. त्याचे पालन-पोषण केले. त्या अनाथ शरण आलेल्या पिल्लाचे जंगलातील हिंस्त्र प्राण्यांपासून रक्षण करीत राहिले.

हळू हळू ते पिल्लू मोठे होऊ लागले. ते उड्या मारीत जंगलात गेले की भरतमुनी व्याकूळ व्हावयाचे. त्यांना वाटावयाचे की हे पिल्लू एवढे अजाण आणि प्रेमळ आहे की पारध्याचे तोंड हुंगावयास जाईल. चित्त्याच्याही जवळ जाईल. कोणीही हिंस्त्र प्राणी त्याला मारु शकेल. जीवनाच्या अंतिम क्षणीही भरतमुनी हरिणाबद्दल अशीच चिंता करीत होते. म्हणून शरीराचा त्याग केल्यावर त्यांना पुढचा जन्म हरिणाचा मिळाला.

मृग-योनीमध्ये सुद्धा भरताला पूर्वजन्मीची आठवण होती. त्याने कळप सोडून दिला. ऋषींचा एक आश्रम त्याला दिसला. मागे-पुढे न बघता तो त्या आश्रमात शिरला. जणू काही खूप जुनी ओळख आहे. प्रारब्धाचा क्षय झाल्यावर गंडकी नदीच्या पात्रात उभे राहून त्या हरिणाने शरीराचा त्याग केला.

भरताचा पुढील जन्म एका ब्राह्मण कुळामध्ये झाला. त्या जन्मातही त्यांचे नाव भरतच होते. सावत्र आईपासून झालेल्या नऊ भावांपेक्षा ते सर्वात लहान होते. बाकी सर्व भाऊ पाठांतर, लिहिण्या-वाचण्यात कुशाग्र होते परंतु भरत लोकांच्या दृष्टीने वेडे, मूर्ख व आंधळ्या-बहिन्याप्रमाणे वागावयाचे. त्यांची शिक्षणात प्रगती व आवड नाही असे बघून भावांनी त्यांना शेताची राखण करण्याचे काम दिले. परंतु चिंतनात मग्न रहाणारे भरत ही जबाबदारी पार पाढू शकले नाहीत. त्या क्षेत्रातील सर्व पशू-पक्षी त्यांच्याच शेतात उदर-निर्वाह करीत होते. भरत म्हणायचे, “रामकी चिंडिया रामका खेत। खा ले चिंडिया भर-भर पेट।” भावांनी ते ऐकले. अत्यंत क्रोधित होऊन त्या सर्वांनी भरताला जेवण देणे बंद केले आणि त्यांची मानगूट पकडून त्यांना घरातून हाकलून दिले.

महात्मा भरत या गोष्टीचीच वाट बघत होते. घरातून हाकलल्यावर ते साधना करीत निर्द्वन्द्व, परम विरक्त अशा त्यागी माणसाच्या रूपात निःस्पृह भावाने वागू लागले. जंगलात दानवांची टोळी एका युवकास देवीला बळी देत

होती. तो युवक त्यांच्या तावडीतून सुटला व पळाला. बळी देण्यासाठी दुसऱ्या कोणालातरी ते शोधीत होते. भरत ध्यानाला बसले होते. त्यांना बळी देण्यासाठी घेऊन जाण्यात आले. टोळीच्या सरदाराने त्यांची मान पकडून देवीच्या चरणावर झुकवली. त्याने जेंव्हां आपली तलवार उचलली तेंव्हां देवीच्या प्रतिमेला आग लागली. त्यातून एक पुतळा निघाला. सरदाराच्या हातून तलवार रोखून त्याने सर्व दरोडेखोरांना मारून टाकले. सर्व शांत झाल्यावर भरत उटून उभे राहिले. त्यांनी पाहिले तर सर्व मरुन पडले होते. ते शांतपणे चिंतन करीत पुढे निघून गेले.

ह्या घटनेच्या काही दिवसानंतर सिंधू सौवीर देशाचा राजा रहूगण सदगुरुंच्या शोधात पालखी मधून जात होता. जेंव्हा ते इक्षुमती नदीच्या किनाऱ्याने जात होते तेंव्हा एक पालखी उचलणारा भोई आजारी पडला. त्याच्या जागी दुसरा भोई शोधताना महात्मा भरत त्यांना दिसले. शिपायांनी जुलमाने पकडलेल्या दुसऱ्या भोयाबरोबर त्यांनाही पालखी उचलण्याच्या कामास लाविले. गवत, किडे, मुँग्या इत्यादी जीवांना चिरडण्यापासून वाचविण्याच्या प्रयासात महात्मा भरत दुसऱ्या भोईच्या बरोबरीने चालू शकत नव्हते. राजाने भोईंना विचारले तर ते म्हणाले की हा नवा भोई आमच्या बरोबरीने चालत नाही. राजाने पालखी थांबविली व ते भरतास म्हणाले, “तू तर दुबळा व अशक्तही नाहीस. तुझ्या खांद्यावर काय जास्त भार आहे का? तुला रस्त्यातून चालता येत नाही का?” भरतजी जीवनात पहिल्यांदाच बोलले, “राजन्! ज्याला शरीराची काळजी असते तोच दुबळा व लटू असतो. ओझे आणि रस्ता चालण्याची परिस्थिती तोच जाणतो जो खरोखरच मार्ग क्रमण करतो. तू काय जाणणार! कधी ओझे वाहून तरी बघितले आहेस?” रहूगणाला पटले की ज्या गुरुंच्या शोधात तो निघाला होता, कदाचित् तसेच सदगुरु त्याला मिळाले. त्याने साण्ठांग दंडवत घातला आणि शरणागती पत्करून त्यांच्याकडे कल्याणाचा उपाय सांगण्याची याचना केली.

महात्मा भरतानी सांगितले-रहूगण! महापुरुषांच्या चरणांच्या धुळीने स्वतःला स्नान घातल्याशिवाय केवळ तप, यज्ञ, दान, अतिथी-सेवा, वेदाध्ययन, गृहस्थाश्रमीची कामे अथवा जल, अग्नि, सूर्य इत्यादि देवतांची उपासना अशा

कोणत्याही साधनाने हे परमात्म्याचे ज्ञान प्राप्त होऊ शकत नाही. जे महापुरुष तत्वदर्शी आहेत, जे जिनेश्वर आहेत, ज्यांनी स्वतःच्या ईंद्रियावर विजय मिळविला आहे आणि जे दुसऱ्यांमध्येही तशी क्षमता जागृत करू शकतात, अशा कोणा तत्वदर्शी महापुरुषांच्या चरणांशी लोटांगण घातल्या शिवाय परमात्म-दर्शनाचा विधी जागृत होऊ शकत नाही.

परंतु रुहगण राजा होता. त्याने देवी-देवतांची अनेक मंदिरे बांधली होती. कोठे विद्येच्या देवीचे मंदिर तर कोठे युद्धाच्या देवीचे व कोठे ग्रामदेवीचे. त्याने विचारले-भगवन्! मग ह्या देवी-देवतांचे काय? भरत म्हणाले ह्या देवी-देवता लावा पक्ष्यांप्रमाणे भित्र्या, कावळ्यांप्रमाणे सर्व काही खाणाच्या, बगळ्यां प्रमाणे बाहेरुन सरळ वाटणाच्या पण मागून दगा देणाच्या, घुबडाप्रमाणे अचेत आत्म्यांची हत्या करणाच्या आहेत, दुसरे काहीही नाही. भरतानी स्वतः: अनुभवले होते की जेव्हां देवीच्या प्राणावर येऊन बेतले तेंव्हां तिने ज्या दरोडेखोरांनी तिच्यासमोर जन्मभर बळी चढविला होता त्या तिच्या भक्तानाच तिने मारुन टाकले. भरत हे ब्रह्मलीन महापुरुष होते. त्यांचे अनिष्ट व्हावे असा विचार करणारे कोणीही परमात्म्याच्या प्रकोपापासून वाचू शकणार नाहीत म्हणून स्वतःच्या संरक्षणासाठी देवीने आपल्या भक्तानाच समूळ नष्ट करून टाकले. परमेश्वराचा वरदहस्त असलेल्या भक्तांचे देवी-देवताही वाईट करू शकत नाहीत- “हरि भक्तन के पास न आवैं भूत, प्रेत, पाखंड।”

भरत मुर्नींनी हरिणाच्या पिल्लावर दयाच तर केली होती, त्यांना शरण आलेल्या पिल्लाचे रक्षणच केले होते. असे म्हणतात की भूतमात्रांवर दया करणेच अहिंसा होय. भरतांनी ह्या तथाकथित अहिंसेच्या दिशेनेच पाय उचलले होते. कळत-नकळत, संकटात सापडलेल्या एका हरिणाचे प्राणच तर वाचविले होते. त्याच जन्मी त्यांना आत्मस्थिती प्राप्त होणार होती, पण त्यांना तीन जन्म आणखी घ्यावे लागले. असो, तर जीवन-मृत्यू हे परस्पर होणारे बदल आहेत ते वेळेनुसार चुकते होतातच. त्यामध्ये हिंसा-अहिंसेचा प्रश्रव उद्भवत नाही.

जैन लोकांचे असे मानणे आहे की तीर्थकर केवळ क्षत्रीय असतात. ते राजे अथवा चक्रवर्ती असतात. लोकहितासाठी ते शक्त उचलतात, मोठ्या-मोठ्या लढाया करतात. युद्धात जे कोणी भाग घेतात, त्यांचा ते वधच तर

करतात. मग कसली आली अहिंसा? जीव मारु नका-तर मग युद्धात ते करतात काय?

अशी कथा सांगितली जाते की महावीर स्वामींचा जीव देवानंदा नावाच्या ब्राह्मण लिंग्या गर्भामध्ये शिरला. तेंव्हां शक्र खूप चिंतीत झाला. देवतांचे स्वामी इंद्र-अशा पन्नास इंद्रांच्या वरचे पद म्हणजे शक्र. त्याने विचार केला की तिर्थकर केवळ क्षत्रियच झालेले आहेत. ब्राह्मणीच्या तुच्छ पोटी महावीरांचा जन्म झाल्याने ह्या परंपरेमध्ये बाधा उत्पन्न होईल. त्याने देवांच्या वैद्याला आज्ञा देऊन त्या गर्भात असलेल्या जीवाला तेथून काढून त्रिशाला ह्या क्षत्रीय स्त्रीच्या गर्भामध्ये स्थापित केले. प्रथम देवानंदेला शुभ-शकून असणारी स्वप्न पडत होती-जसे ऐरावत हत्ती, उच्चैश्रवा घोडा, श्वेत बैल, कामधेनू, रत्नांचा ढीग, उगवता सूर्य, द्वितीयेचा चंद्र इत्यादि. गर्भ बदलल्यावर हीच स्वप्ने क्षत्रीय स्त्री त्रिशाला हिला पडू लागली. ह्यावरुन असे वाटते की क्षत्रिय त्याकाळी ब्राह्मणांपेक्षा वरिष्ठ समजले जायचे, कालांतराने ब्राह्मण वरिष्ठ मानले गेले. वर्गांचे अवमुल्यन झाले. स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यावर भारतात नवीन संविधान लागू पडले तेव्हां मते तसेच आरक्षण इत्यादि सुविधांसाठी वरीष्ठ जातीसुद्धा अनुसूचित जातींबरोबर एकत्रित होण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

आदिशास्त्र गीतेमध्ये भगवान् श्रीकृष्ण म्हणतात, 'अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम्'-सुखरहीत, क्षणभंगर परंतु दुर्लभ असे मानवी शरीर प्राप्त झाले आहे तेव्हा माझी भक्ती करा, भगवान् राम म्हणतात, 'बडे भाग मानुष तन गावा।सुर दुर्लभ सदग्रन्थन्ह गावा॥' भगवान राम, भगवान् श्रीकृष्ण असे सर्व महापुरुष भजनाचा अधिकार दोन हात-दोन पाय असलेल्या मनुष्यास देतात. श्रीकृष्ण म्हणतात की शूद्र वा वैश्य वर्गातील स्त्री अथवा पुरुष कोणीही असो, कोठेही जन्मलेला असो, मला शरण आल्यावर निश्चितच मला येऊन मिळतो, मोक्ष प्राप्त करतो; मग क्षत्रिय व ब्राह्मण वर्गाबद्दल तर काय सांगायचे? त्यांना तर मोक्षप्राप्ती मिळायलाच हवी, कारण क्षत्रिय ही कोणीही जात नसून साधन मार्गावरील क्रमाने वर जाणारा तो एक सोपान (जिना) आहे. त्या श्रेणीपर्यंत पोहोचलेल्या साधकाला प्राप्ती व्हायलाच हवी. परमेश्वर त्याचे अधःपतन होऊच देत नाहीत. हेच भगवान गीतेतील अकराव्या

अध्यायात अर्जुनास आश्वासन देतात की माझ्याद्वारा आधीच मारल्या गेलेल्या ह्या शत्रूंना तू मार, यश प्राप्त कर व विजय मिळव. मी प्रतिज्ञा करतो की माझ्याठायी तू निवास करशील. येथे अर्जुन क्षत्रिय श्रेणीचा साधक आहे, म्हणून जैन दर्शन-शास्त्राचे असे मानणे आहे की तीर्थकर क्षत्रिय असतात, जे स्वतः पवित्र असतात व दुसऱ्यांनाही पवित्र करण्याची क्षमता बाळगणारे असतात, तेच तीर्थकर असतात, जर सामाजिक व्यवस्थेच्या अंतर्गत क्षत्रिय जातीच्या कुलीनतेचीच अभिलाषा आहे तर मग जैन लोकांना कैवल्यप्राप्ती होण्याची आशाच वाटत नाही; कारण जैन समाज आता जाती-पार्तींच्या भेदभावांपासून मुक्त झालेला आहे. त्यांच्यामध्ये आता कोणीही क्षत्रिय नाही तेंव्हा तीर्थकर कोटून निर्माण होणार?

वस्तुतः वर्ण हा योग-साधनेमध्ये क्रमाने वरती जाणारा जिना आहे. जर योगसाधना ज्ञात नसेल तर “या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।” (गीता २/६९) जगत् रूपी रात्रीमध्ये सर्व प्राणीमात्र अचेतन असतात. योग-साधना जागृत होताच प्राथमिक अवस्थेमधील साधक शूद्र असतो, साधनेचा विधी प्राप्त होताच वैश्य, संघर्षशील क्षत्रिय आणि विलय पावण्याची योग्यता येताच तोच ब्राह्मण होतो. क्षत्रिय श्रेणी असलेला निश्चित निर्विघ्नपणे तीर्थकर होतो. ते स्वतः पवित्र व दुसऱ्यांना पवित्रता प्रदान करणारे होतात. म्हणून कोणीही कोणत्याही समुहाचा असो, तीर्थकर बनण्यासाठी योग-साधनेच्या मार्गावरुनच चालले पाहिजे. गीतोक्त साधनेला अनुसरले तर कोणीही तीर्थकर बनू शकतो.

भगवान बुद्धांच्या दृष्टिकोनातून ‘अहिंसा’

अहिंसा हा यौगिक शब्द आहे. जेव्हा साधक शांत-एकांत ठिकाणी भजनात चिंतनाला बसतो, तेव्हा त्याच्या अंतःकरणात निर्माण होणाऱ्या एका अवस्थेचे नाव अहिंसा. तो सामाजिक व्यवहारातील शब्द नव्हे. समाजामध्ये दयेचा उपयोग आहे, सहिष्णुता आहे, परोपकार आहे, परंतु अहिंसा समाजामध्ये वापरला जाणारा शब्द नाही. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह-सर्व एक-सारखे यौगिक शब्द आहेत. समाजातील लोकांसाठी ब्रह्मचर्येचा काय उपयोग? ह्याच प्रमाणे जेव्हा महापुरुष घोर जंगलात झोपडीमध्ये चिंतनात मग्न रहायचे, समाजाशी त्यांचा संबंध तुटलेला असायचा, त्या वेळी त्यांच्या हृदयात अर्थ रूपाने उतरणाऱ्या एका अवस्था-विशेषाचे नाव अहिंसा होय.

शरीर अनित्य आहे. जे नित्य नाही त्याचे रक्षण आपण कसे करणार? रक्षण त्याचे करता येते ज्याचे अस्तित्व असते. तेव्हा शरीराचे रक्षण म्हणजे अहिंसा नव्हे.

आत्मिक चिकाटीमध्ये अडथळा उत्पन्न करणाऱ्या, आत्म-परिणामापासून भरकटवणाऱ्या विकारांमध्ये प्रवृत्त होणे म्हणजे हिंसा होय. तसेच आत्म-परिणामापर्यंत दूर पोहोचवणाऱ्या संयमांचे पालन करण्याला अहिंसा-ब्रत म्हणतात. आत्मा आपल्या शाश्वत स्वरूपामध्ये स्थित होतो-जेथून परत जन्म नाही, मृत्यू नाही, परिवर्तन नाही-हा अहिंसेचा विशुद्ध स्तर आहे. जेव्हा आत्मा स्वरूपामध्ये स्थित होतो, तेव्हा अहिंसा-ब्रत पूर्ण होते.

काही वर्षांपूर्वी आम्हाला लडाखला जायची संधि मिळाली. लेह-लडाख हिमालय पर्वतामध्ये आहे. तेथून चौदा किलोमीटर वर तिबेटची सीमा आरंभ होते. त्या भागात खूप थंडी पडते. हवेमधील ऑक्सीजनचे प्रमाणही तेथे कमी असते. जवळ-जवळ तेरा-चौदा हजार फूट ऊंचीवर हे ठिकाण आहे. दोन-चार दिवसांनंतरच आपण तेथे नाकाने श्वास घ्यावयास लागतो आणि नाकाने श्वास घेण्याचे पूर्ण समाधान मिळते. भगवान बुद्धांच्या मूर्तीची स्थापना करण्याचे आयोजन तेथे केलेले होते.

मूर्ति स्थापनेच्या कार्यक्रमात सत्संगाचे आयोजनही केले होते. भगवान बुद्ध कोण होते? त्यांनी काय उपदेश दिला? ह्या मुद्यांवर चर्चा होत होती. मलाही भगवान बुद्धांवर बोलण्यास सांगितले गेले. एक-सव्वातास आम्हीही बोललो की ही अभिमानाची गोष्ट आहे की आपण सर्व भगवान बुद्धांचे अनुयायी आहात आणि ह्या भव्य कार्यक्रमाच्या माध्यमातून त्या महापुरुषाच्या आचरणाचे चिंतन करीत आहात. त्यांच्याबद्दल बरेच काही आपण सर्वांनी सांगितले परंतु सौभाग्याने आम्ही त्यांच्याच वंश परंपरेतील असल्याने त्यांना अधिक जवळून जाणतो.

भगवान बुद्धाच्या व्यक्तीमत्वाबद्दल आणि कार्याबद्दल आम्ही त्यांना विधिपूर्वक सांगितले आणि हे ही स्पष्ट केले की जैन, बौद्ध व सनातन हे काही वेग-वेगळे धर्म नाहीत. हे तर सद्गुरुंचे दरबार आहेत, त्यांच्या मागे एकत्रित झालेला शिष्यांचा समुदाय आहे. महापुरुषांनी विविध प्रादेशिक भाषांमध्ये उपदेश दिले त्यामुळे ते भिन्न वाटतात; परंतु ज्या सत्यास त्यांनी दृढ केले, ते एकच आहे. धर्म दोन-चार नसतात. सृष्टीमध्ये एकच काय असेल तर तो धर्म! एकच मार्ग त्या परमात्म्यास प्राप्त करण्याचा आहे.

जे काही आम्ही बोललो, अक्षरशः तेच इंग्लंडमध्ये बौद्ध साहित्य शिकविणाऱ्या एका प्राध्यापकाने सांगितले. तेच सर्व तर ते शिकवायचे, शेवटी ते म्हणाले की स्वामिजींनी सांगितलेले बरोबर आहे. बौद्ध आणि हिंदू धर्म एकच आहेत. परंतु आमच्या धर्मामध्ये एक घातक अंग आहे ते म्हणजे अहिंसा. ह्या अहिंसेपायीच चीनने तिबेटला गिळंकृत केले व अरबने भारताला. भारताला गुलाम बनवून टाकले- येथील लाखो हिंदू लोकांना पशुप्रमाणे त्यांच्याच दोरखंडाने बांधून घेऊन गेले, दोन रुपयांना बायका तर अडीच-तीन रुपयांना पुरुषांना विकून टाकले. ऐकायला कडू वाटले तरी ह्या घटना घडलेल्या आहेत. निष्काळजीपणा केला तर भविष्यातही अशा घटना घडत रहातील. जेथे फूट पडते तेथे अशीच दुर्दशा होते. त्यांच्या ह्या वक्तव्याचा आशय असा होता की जर आपल्या धर्मामध्ये अहिंसेचा रोग नसता तर कदाचित चीन तिबेटवर कब्जा कधीच करू शकला नसता.

त्याच काळात चीनने तिबेटचा समावेश आपल्या देशात करून घेतला होता. परम पवित्र दलाई लामा ह्यांनी भारतात आश्रय घेतला होता. तेथील बौद्धांमध्ये प्रचंड आक्रोश होता. त्यांचा आक्षेप होता की अहिंसेने भारतीयांचे हात पाठी बांधून टाकले आहेत. भारतात प्रत्येक जीवाच्या मृत्यूवर मृत्यू-कर लावला गेला आहे. तो नाही दिला तर नरक यातना भोगाव्या लागतात. मृत्यू झाल्यावर भारतीयांना आपला नरक आठवतो.

आम्ही त्यांना सांगितले की अहिंसा म्हणजे काय हे समजण्यात कोठेतरी काहीतरी चूक झाली आहे. भगवान बुद्धांनी काय सांगितले व त्यांचे अनुयायी काय समजले ह्यावर पुनर्विचार करण्याची आवश्यकता आहे आणि हीच अशा आयोजनांची सार्थकता आहे.

उदाहरणार्थ भगवान बुद्धांचे अनुयायी मांस तर खातात परंतु प्राण्याची कत्तल करीत नाहीत. भगवान बुद्धांनी कधी तरी सांगितले की मुक्या प्राण्यांना कापू नका, म्हणून हे प्राण्यांना कापत नाहीत तर बकऱ्यांना गोणीत बांधून घराच्या दुसऱ्या-तिसऱ्या मजल्यावरुन खाली फेकतात, म्हशीचे तोंड बांधून ठेवतात. गुदमरल्याने ती स्वतःच मेली तर खातात. बर्फाळ प्रदेशात हे मांस महिनों-महिने फ्रिज मध्ये ठेवल्याप्रमाणे सुरक्षित राहाते. चीन, मलेशिया, मंगोलिया, तिबेट, सिंगापूर, व्हिएटनाम इत्यादी देशांमध्ये अनेक मटण विक्रेते बौद्ध धर्माचे अनुयायी आहेत. त्यांच्या जाहिरातींमध्ये नमूद केलेले असते- आम्ही न मारता स्वतःच मेलेल्या प्राण्यांचे मांस येथे मिळते. कापल्यावर जो प्राणी एका मिनिटात मरेल, तोच प्राणी तोंड बांधल्यावर अर्धा तास तडफडून मग मरेल. म्हणजे जीवाला त्रास तर खूप द्यायचा व वर म्हणायचे की ती अहिंसा आहे. भगवान बुद्धाने असा कोणताही आदेश दिलेला नाही.

भगवान बुद्धांच्या काळी धर्माच्या नावावर, योग-साधनेच्या नावावर असंख्य रीति-रिवाज प्रचलित होते परंतु त्यांचा धर्माशी दूरवरही संबंध नव्हता. कोणीही कशाही प्रकारे, आपापल्या समजुतीप्रमाणे धर्माचे आचरण, योग-साधनेचे अनुष्ठान करायचे. त्यांच्या मते आत्म-दर्शनाची तीच पद्धत होती.

एकदा भगवान बुद्धांकडे एक शान-ब्रतिक आणि दुसरा गो-ब्रतिक असे दोन महात्मे आले. गो-ब्रतिक म्हणाला, “भंते ! ह्या शान ब्रतिकाने

जवळ-जवळ बारा वर्षे श्वान वृत्तीने तपस्या केली आहे. कुत्र्याप्रमाणे चालणे, बसतेवेळी दोन-तीनदा गोल फिरुन कोंडाळे करुन बसणे, सकाळ-संध्याकाळ कुत्र्याप्रमाणे भुंकणे, जिभेने पाणी पिणे अशाप्रकारे श्वानवत् राहून कठोर तप केले आहे. तेव्हा हा कोणत्या स्तरावर पोहोचलेला संत आहे?” बुद्ध म्हणाले, “आणखी काहीही विचारा पंरतु हे नका विचारु” तो म्हणाला-नाही भंते! केवळ हेच सांगा. बुद्धाने तीन वेळा नकार दिला तरीही त्याने ऐकले नाही. शेवटी बुद्ध म्हणाले “अहो! ज्याची वागणूक, मन-बुद्धि आणि विचार श्वानमय आहेत, त्याला पुढचा जन्म अवश्य कुत्र्याचा प्राप्त होईल. जीवनाच्या अंतिम क्षणी तेच प्रगट होते ज्याचा जीवनभर अधिक ध्यास घेतला जातो, तेच कर्म पुढील योनीचे निर्धारक असते.” हे ऐकताच श्वान ब्रतिक रडायला लागला.

त्यावर गो-ब्रतिक म्हणाला, “भंते! मीही जवळजवळ साडे अकरा वर्षे कठोर तप केलेले आहे. गाईप्रमाणे चालणे, कोणी भेटताच गाईप्रमाणे खूर उधळून भेटणे, गाईप्रमाणे हंबरणे, हातांचा उपयोग न करता केवळ तोंडानेच खाणे-पिणे, गाईचे प्रत्येक आचरण आत्मसात करण्याचा अभ्यास केलेला आहे. तेव्हा तपस्येमध्ये माझी कोठपर्यंत प्रगति आहे? बुद्ध म्हणाले-तूही हे न विचारलेलेच बरे. तो नम्रतेने म्हणाला-भगवन्! कितीही कटू असले तरी आपण अवश्य सांगा. जेव्हा त्याने तीनही वेळा सांगून ऐकले नाही तेव्हा भगवान म्हणाले-जर खरोखर गाईप्रमाणेच तुझे आचरण, रहाणे आणि मनन-चिंतन असेल तर पुढचा जन्म तू अवश्य गाईचा प्राप्त करशील. काहीही करणे म्हणजे साधना नव्हे. आपण एखाद्या कामी, विषयासक्त व्यक्तीचे चिंतन करीत आहात. जेव्हा चांगल्याप्रकारे ध्यानाची पकड येईल, तेव्हा त्या व्यक्तीच्या अंतःकरणात जितका उद्भेद असेल, तो आपल्यातही उतरेल. म्हणूनच ध्यान कोणा आसाक्तिरहित, मुक्त महापुरुषाचे केले जाते. गो-ब्रतिकही उदास झाला. दोघेही भगवान बुद्धांचे शिष्य झाले. (येथे भगवान बुद्ध गीतेच्या आठव्या अध्यायातील पाचव्या, सहाव्या व सातव्या श्लोकांचा अनुवादच तर सांगत आहेत.)

सारनाथ मध्ये धर्मचक्र प्रवर्तनानंतर पर्यटन करीत भगवान बुद्ध उरुवेला (बुद्धगया) पुन्हा परत आले. त्या ठिकाणी परम विष्वात महान विद्वान काश्यप आपल्या पाचशे शिष्यांसहीत एक मोठा यज्ञ करीत होते. त्या यज्ञात अंग आणि

मगध राज्यातील सातशे धृष्ट-पुष्ट, न व्यायलेल्या गायी, सातशे मेंढया व सातशे बकच्या बळी देण्यासाठी एका रांगेत बांधलेल्या होत्या. त्यांच्या संख्येनुसार कधी गायीचे तर कधी मेंढी-बकरीचे कान-पाय इत्यादींची अंशात्मक रुपात अग्नीमध्ये आहुती देऊन बाकीचे मांस प्रसाद म्हणून यज्ञ करणाऱ्यांना वाटायचे, अशाप्रकारे तो महायज्ञ चालू होता. हीच त्यांची योग-साधना होती, हाच त्यांचा मोक्षाचा मार्ग होता. भगवान बुद्धांनी त्यांना समजावले की विकार हे मनामध्ये असतात. जीव जन्म-मृत्यूच्या चक्रात अडकण्याचे कारण त्याच्या जन्म-जन्मांतरीचे संचित संस्कार हे आहे. ह्या मूक प्राण्यांना मारून ते संस्कार कसे नष्ट होतील? मनाच्या उद्गेगामुळे हे संस्कारच आत्मदर्शनाच्या क्रियेत बाधक ठरतात व ते इंद्रियांचा संयम, ध्यान आणि समाधि द्वाराच शमतात. ह्या मुक्या प्राण्यांना मारून संस्कारांच्या शृंखलेचे शमन कसे होईल?

काश्यपने ओळखले की तर्क करून भगवान बुद्धांना पराजित करणे शक्य नाही. तेव्हा तो विषय बदलून म्हणाला, “भंते! आपण बरोबर बोलत आहात. शिष्यांनो! विशेष अतिथि गृहात ह्यांच्या स्वागताची व रहाण्याची व्यवस्था करा.” त्या विशेष यज्ञशाळेत काश्यपाने नागराज तक्षक पाळलेला होता. त्याला मनुष्यांच्या वासाची चीड होती. जो कोणी त्या गृहात रात्री विश्रांती घेईल, त्याला तो सर्प दंश करायचा व सकाळी त्याचा मृतदेह मिळायचा. अन्य अतिथि सत्कारानंतर मऊ शय्येवर निद्रा लाभ घ्यायचे, परंतु भगवान बुद्ध तर महात्मा होते. ते सत्कार झाल्यावर ध्यानाला बसले. त्यांच्या मनामध्ये कोणताही संकल्प-विकल्प उरला नव्हता, ते ध्यानस्थ झाले. तक्षक आला व त्यांच्या शरीरावरून त्याने दोनवेळा चढ-उतार केली. बुद्धांच्या अंगावर त्यालगाही शांत वाटले. शेवटी तो भिक्षा-पात्रात कोंडाळे करून बसला.

मूक प्राण्यांना मारून अंतःकरणातील संस्कारांची शृंखला कशी शांत होईल? वगैरे-वगैरे खूप ज्ञान पाजळत होता असे मनात म्हणत काश्यपाने सकाळी अतिथि गृहाचे दार उघडले व म्हणाले- फेकून द्या ह्या मुडद्याला! परंतु दार उघडताच त्याला दिसले की भगवान बुद्ध शांत बसले आहेत. कक्षामध्ये प्रकाश शिरताच ते आसनातून उठले, भिक्षापात्र उचलून त्यांनी सर्पाला बाहेर झुटूपांमध्ये सोडून दिले. काश्यपाला ते म्हणाले की असे आचरण आपल्या

सारख्या चांगल्या कुळातील पुरुषास शोभा देत नाही. काय कमी आहे की त्याच्या पूर्तीसाठी असे भयंकर, वाईट कृत्य करण्यास प्रवृत्त झालास? ही काही साधनेची (भजनाची) पद्धत नव्हे. भजनाचा विधि, ज्याने संस्कारांचे शमन होते तो मी सांगतो. आपल्या पाचशे शिष्यांसाहित काशयप बुद्धाचे अनुयायी झाले व नंतर महाकाश्यप म्हणून प्रसिद्ध झाले.

एक आर्यत्व प्राप्त करण्यासाठी भगवान बुद्धाने चार आर्यसत्ये सांगितली, त्यातील प्रथम आर्यसत्य दुःख होय. जन्म दुःख आहे, मृत्यु दुःख आहे, व्याधि दुःख आहे, जरा (वार्धक्य) दुःख आहे. भगवान बुद्ध गीताच तर उद्धृत करीत होते- ‘जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्।’ (गीता १३/८). म्हणजेच जन्म, मृत्यु, जरा आणि व्याधि ह्या सर्वांमध्ये दुःख व दोषाचीच अनुभूती घ्या. त्यांना अनित्य समजून चिंतनाला लागा. दुःखाचे कारण आहे अज्ञान आणि कल्पना. दुःखाचे निवारण होते जेव्हा पुरुष आपल्या वास्तविक स्वरूपास प्राप्त करतो. गीताही हेच सांगते की कर्म केल्याशिवाय कोणीही प्राप्त करु शकले नाही; परंतु कर्माच्या परिणामी ज्यास आत्मा विदित होतो, जो आत्मतृप्त आहे, आत्मस्थित आहे अशा महापुरुषासाठी किंचितही प्राप्त होण्यायोग्य गोष्ट अप्राप्य नसते; तो सतत रहाणारे जीवन व शांती प्राप्त करतो. भगवान बुद्ध गीतेच्या भाष्याचा अनुवादच तर करीत होते.

चौथ्या आर्य सत्याच्या रूपात भगवान बुद्धाने निवारण विधी अष्टांग मार्ग सांगितला आहे ज्याच्या अंतर्गत येते- सम्यक् दृष्टी (जी समत्व प्रदान करते अशी दृष्टी, अन्य दृष्टी न येवो.), सम्यक् संकल्प (विचार जरी आला तरी तोच विचार), सम्यक् स्मृति (प्रत्येक वेळी आठवण राहिली पाहिजे की चिंतन किती करायला पाहिजे आणि किती करु शकतो आहे.) सम्यक् जीवनचर्या म्हणजे उचित खाणे-पिणे, सम्यक् व्यायाम-परिश्रम, युक्ताहार-विहार; सम्यक् कर्म (समत्व मिळवून देणारे कर्म), सम्यक् समाधी-जी स्थिती प्रदान करते. अशाप्रकारे भगवान बुद्धांनी पाली भाषेमध्ये गीतोक्त ‘युक्ताहारविहार’ च तर समजावला.

भगवानांनी सदैव श्वास क्रियेवर दृष्टी ठेवून अर्थात श्वासाच्या द्वारा जप करण्यावर भर दिला आहे की श्वास केव्हा आत आला, किती वेळ थांबला

आणि केव्हा परत गेला? जेव्हा श्वासाला बघण्याची क्षमता येते तेव्हा त्या अवस्थेमध्ये जिभेने ओम् शब्द जपण्याची आवश्यकता रहात नाही. तो श्वासामध्ये मिसळला जातो.

बुद्धांच्या चिंतनातही ओम् हेच नाम असायचे. भारताच्या बाहेर जितके बौद्ध धर्मीय देश आहेत, तेथे सर्वांच्या घरांवर आजही ओम् लिहिलेले आढळते. चीन, सिंगापूर, मलेशिया, व्हिएटनाम इत्यादि देशांध्ये भाषेच्या भेदामुळे कोठे आ ओ म, कोठे अ ऊ म, कोठे ओम् तर कोठे ॐ अशी अक्षरे कोरलेली आहेत. तेथील बौद्ध नागरिक कोठेही ओम् लिहिलेले आढळले की चप्पल-बूट काढून प्रणाम करतात व मगच पुढे जातात. भगवान बुद्धाने ठिक-ठिकाणी म्हटले आहे- “एषो धर्म सनन्तनो।”- हाच सनातन धर्म आहे. सनातन धर्म, गीतोक्त धर्म, हिंदू धर्म ह्यापेक्षा वेगळे बुद्धांनी काहीही सांगितले नाही.

भगवान बुद्धांनी जेव्हा शरीराचा त्याग केला तेव्हा महाकाश्यप पाचशे भिक्षुंच्या बरोबर खूप दूर होते. त्यांची प्रतीक्षा केली गेली. सातव्या दिवशी जेव्हा ते आले तेव्हाच त्यांचे अंत्यकर्म झाले. पाचशे मीटर रेशमी वस्त्रामध्ये भगवानांचा पार्थिव देह लपेटून चक्रवर्ती सम्राटाप्रमाणे त्यांचा दहन संस्कार झाला. बुद्धांच्या महाप्रयाणानंतर ह्याच महाकाश्यपांनी तीन बौद्ध महाग्रंथांचे (त्रिपिटाकांचे) संकलन केले. असो, तर धर्माच्या नावावर ज्या वाईट पद्धती प्रचलनात होत्या त्याचे भगवान बुद्धांनी खंडन केले, जीव मारण्यास हिंसा म्हटले नाही. जीवांना मारण्याने मनातील संस्कार कसे नष्ट होतील? असे सांगून काश्यपास योग-साधना वा भक्तीच्या नावावर उलट-सुलट करण्यापासून परावृत्त केले. पण त्यास त्यांनी अहिंसा असे म्हटले नाही.

भगवान बुद्ध दयालू होते. अकारण जीवांना मरताना पाहू शकत नव्हते. कोणीही महात्मा पाहू शकत नाही, त्याचे समर्थनही करू शकत नाही-हा तर महात्म्यांचा सहज स्वभाव असतो. ते स्वतः जसे असतात तसेच सर्वांमध्ये परमेश्वराचे स्वरूप पहातात. आम्ही एकदा आमच्या गुरु महाराजांना विचारले की आपले दात इतक्या कमी वयात खराब कसे झाले? त्यांनी सांगितले की साधना चालू असताना त्या काळात त्यांनी दोन वर्षे दातच घासले नव्हते. त्यांना वाटायचे की जसे केस उपटल्याने शरीरास कष्ट होतात तसेच वृक्षही

सजीव असतात, फांदी तोडल्याने त्यांनाही कष्ट होतील. त्या दिवसांमध्ये त्यांना सर्वत्र परमेश्वराचेच रुप दिसायचे. आम्ही विचारले- हे विश्वरूप दर्शन कसे होते? ते म्हणाले- त्या दिवसांमध्ये तीच अवस्था प्राप्त झाली होती, साधनेचा तो एक स्तर होता. आज ते ही अज्ञान होते असे वाटते. तेव्हा, दया हा संतांचा स्वभाव असतो. ते दयार्द्र असतात परंतु जीवांवर दया ही अहिंसा नव्हे.

गौतम बुद्धांचा चुलत भाऊ देवदत्तही त्यांचा शिष्य होता. एकदा त्याने सांगितले- भगवन्! आपण जीव-वधावर कडक प्रतिबंध का नाही लावत? बुद्ध म्हणाले- वत्स! मी कडक प्रतिबंध नाही लावू शकत कारण गरीब लोक श्रीमंत लोकांप्रमाणे जेवणाची सामग्री मिळवू शकत नाहीत. जर मी कडक प्रतिबंध लावला तर जे गरीब लोक चिमण्या वगैरे मारून जीवन-निर्वाह करतात, त्यामध्ये अडथळा निर्माण होईल. देवदत्ताने विचारले- भिक्षुने काय खावे? बुद्ध म्हणाले, “गृहस्थाच्या घरी जे काही बनविले असेल त्यातले थोडे भिक्षुंना द्यावे. वेगळी काही व्यवस्था केली तर तो भिक्षु गृहस्थांवर भार बनेल” त्यावेळी भगवान बुद्धांच्या संरक्षणाखाली दहा हजार विरक्त भिक्षु होते. सर्व भिक्षुकी करायचे. कोणत्याही गावी दहा हजार भिक्षु पोहोचले तर जेवणाची व्यवस्था कशी काय होणार? ज्याच्या घरी जे बनविले आहे त्यातलेच दिले जाणार. कोठे शाकाहार असेल तर कोठे मांसाहारही असू शकतो. जर बुद्धांचा हाच उपदेश असता की मूक प्राण्यांना मारू नये तर मग न मारता मांस कसे मिळणार? भिक्षुंना कसे माहित होणार की प्राण्यांना मारले होते अथवा नाही. म्हणून जे जेवण त्यांना मिळायचे, ते ग्रहण करायचे.

भगवान बुद्धांनी नियम केला होता की जे तुम्हाला दोन घास देतील, त्यांना अवश्य उपदेशात्मक दोन शब्द सांगायचे. त्यामुळे भिक्षु भोजन ऋणातून मुक्त होतील तसेच देणाऱ्यास धर्माचा सन्मार्ग प्राप्त होईल. बौद्ध धर्माच्या प्रचाराचे-प्रसाराचे हे ही एक मुख्य कारण होते.

देवदत्त मत्सरी प्रवृत्तीचा होता. त्याला वाटायचे की आपल्या भावाचे एवढे नाव आहे, सन्मान आहे आणि माझे नाव होऊ शकले नाही. त्यांच्या मृत्यूनंतर माझा सन्मान वाढेल. भाऊच असल्यामुळे मीच त्यांचा उत्तराधिकारी होईल. त्याने बुद्धांना त्यांच्या एका शिष्यामार्फत बौद्ध संघामध्ये निमंत्रण दिले.

जेवणासाठी डुकराचे जेवण तयार केले व गपचूप त्यात विष मिसळले. भिक्षुंना ते जेवण वाढले गेले. भगवान बुद्धांनी भिक्षुंना सांगितले- हे जेवण कोणाही भिक्षुने खायचे नाही. हे फक्त तथागतांसाठी आहे. आमच्याशिवाय देवता, दानव वा मानव कोणीही हा आहार पचवू शकत नाही. सर्व भिक्षुंनी खड्डा खणून हे अन्न जमिनीत गाडा व आज उपवास करा. सर्वांनी तसेच केले. केवळ बुद्ध जेवले. कुत्र्यांना अन्नाचा वास लागलाच. त्यांनी पंजांनी माती उकरून गाडलेले अन्न खाल्ले. त्यातील काही कुत्रे मरून गेले. तेव्हा लोकांना समजले की भिक्षान्नात विष मिसळले होते.

भगवान बुद्ध सर्वांचे सांत्वन करीत म्हणाले की त्या भक्ताची हीच इच्छा होती. तसेही पृथ्वीवर ह्या शरीराची वेळ आता संपली आहे, आम्हाला जायलाच पाहिजे. हे ऐकताच आनंद नावाचा शिष्य, जो बुद्धांचे कमंडलू घेऊन चालायचा, श्रुतिधर होता, तो एकांतात जाऊन रडायला लागला. शिष्यांनी येऊन सांगितले की आनंद रडत आहे. भगवान म्हणाले- आनंदला सांगा मी बोलावतो आहे. भिक्षुंनो! आनंद झानी आहे. तो एक प्रश्न पाच मिनिटात पूर्ण करतो व श्रोत्यांचे समाधान होते. त्याच प्रश्नाचे निरसन तो तासंतासही करू शकतो, तरी ऐकणाऱ्यांची उत्कंठा कमी होत नाही व त्यांना वाटते की आनंदने आणखी काही बोलावे. आनंद बुद्धिमान आहे. त्याला सांगा की शास्ता बोलावत आहेत.

आनंद आल्यावर त्याचे सांत्वन करीत बुद्ध म्हणाले- शरीराची वेळ तर पूर्ण झाली आहे परंतु तुम्हाला हवे असेल तर ह्या शरीराला मी आणखी तीन महिने ठेऊ शकतो. शिष्यांनी सांगितले- तीन महिनेच ठेवा. त्यानंतर तीन महीन्यांपर्यंत गौतम बुद्धांनी शरीरात प्राण ठेवले. अशा अवस्थेमध्येही बुद्धांचे विचरण चालूच होते. त्यांना आदेश होता की जगामध्ये जे अल्प मलिन आहेत, त्यांना मार्गदर्शन करा. असेच विचरण करीत असता, एकदा बुद्ध एका झाडाखाली आडवे झाले. आनंदने तेथे एक झोपडी बनवून दिली. तेवढयात एक माणूस धावत धावत आला व म्हणाला की तथागतांचे दर्शन हवे आहे. आनंद म्हणाला-सध्या कोणीही दर्शन घेऊ शकत नाही कारण ते अस्वस्थ आहेत. बुद्ध आतून म्हणाले- वत्सा! मी ह्याचीच प्रतीक्षा करीत होतो व प्राणांना रोखून ठेवले होते. त्याला आत येऊ दे! बुद्धांनी त्यास शेवटचा उपदेश दिला. हात उशाशी घेऊन ते

जसे झोपले होते त्या अवस्थेतच त्यांनी प्राणत्याग केला. हा ही एक विचित्र योगा-योगच आहे की त्यांचा जन्म वृक्षाखाली झाला, पूर्णत्वाची प्राप्ती त्यांना पिंपळाच्या वृक्षाखाली झाली व त्यांचे महापरिनिर्वाणही एका वृक्षाच्या खाली झाले.

एकदा बिंबिसार राजाचा मंत्री भगवान बुद्धांकडे येऊन म्हणाला- राजाने विचारले आहे की लिंच्छवींवर आक्रमण करायचे आहे तर भगवानांची आज्ञा आहे का? भगवान बुद्धांनी आनंदला विचारले, “आनंद, आपण कालच तर लिंच्छवी गण राज्यात जाऊन आलो ना? आनंद म्हणाला, “हो, भगवन्!” त्यांनी विचारले, “त्यांच्यामध्ये एकता आहे? ते मोठयांचा आदर करतात व त्यांचा सल्ला घेतात का?” आनंद म्हणाला, “हो प्रभु!” “ते निरंतर शत्रुंचा सराव करतात व सीमेवर सतर्क रहतात का?” आनंदाने होकार दिला. शेवटी बुद्ध म्हणाले, “मंत्री महोदय! जे इतके सावधानी बाळगतात त्यांच्यावर आक्रमण तर केले जाऊ शकते, परंतु त्यांच्यावर विजय प्राप्त नाही करता येत.” बिंबिसारने आक्रमण केले पण त्यास सफलता मिळाली नाही. तेथून आम्रपाली नावाच्या नगरवधूबरोबर बिंबिसार परत आले, जिच्यापासून जीवक नावाचा पुत्र झाला जो विख्यात वैद्य झाला. वास्तविक ह्या प्रकरणात भगवान बुद्धांनी असा सल्ला द्यावयास हवा होता की युद्ध एक हिंसा आहे, जीवांची हत्या करु नका त्याने पाप लागते. तेव्हा यावरुन सिद्ध होते की बाहेरील जीव-हत्येशी अहिंसेचा काही संबंध नाही.

बिंबिसार प्रमाणेच कोशलराज प्रसेनजितचा मृत्युही धार्मिक भावनेच्या भरात झाला. बालमित्र तसेच सेनापती बंधुलच्या हत्येचे प्रायश्चित करण्यासाठी प्रसेनजित भगवान बुद्धांच्या दर्शनाला आले होते. प्रसेनजितने आश्रमात प्रवेश करताच त्याचा नवीन सेनापती दीर्घ-कारायण याने प्रसेनजितचा पुत्र विढूळभ ह्यास राजा घोषित करून रथ आणि सेनेसहित राजधानीला परतला. आश्रमातून बाहेर पडताच राजाला सेनापतीने रचलेले कारस्थान कळले. त्याला दंड देण्यासाठी तो बिंबिसारचा पुत्र अजातशत्रु ह्याची मदत घ्यावयास निघाला. राजवाड्यापर्यंत पोहोचायला पुष्कळ रात्र झाली असती म्हणून तो सीमेवरील धर्मशाळेतच थांबला. तेथे त्याच रात्री प्रसेनजितचा मृत्यू झाला. भगवान बुद्धांना जेव्हा हे कळले तेव्हा

ते म्हणाले— जो राजा वेळेनुसार शांतता आणि प्रसंगानुसार क्रोध करणे जाणत नाही, तो राज्य करु शकत नाही. क्रोधही अनिवार्य आहे. बुद्धांनी तर म्हणायला हवे होते की 'अहिंसा परमो धर्मः'— शांतता राखा; परंतु त्यांनी तसे काहीही म्हटले नाही.

वरिष्ठ भिक्षु, ज्यांची चिंतन करण्यामध्ये चांगली प्रगति होती, ज्यांच्या स्वभावामध्ये धारणा-ध्यान-समाधि ओतप्रोत भरलेले होते, त्यांना ते ब्राह्मण म्हणत. एक ब्राह्मण वंशातील व्यक्ति भगवान बुद्धांजवळ आली व म्हणाली, “भंते! मी उच्च कुळात जन्म घेतला आहे, वेद-शास्त्रांचा अभ्यास केला आहे, मंत्रोक्त विधीने मी पूजा-पाठही करु शकतो. आपण मला ब्राह्मण नाही का म्हणणार?” बुद्ध म्हणाले, “वत्स! मी ब्राह्मण त्यांना म्हणतो जे खरोखर जितेंद्रिय आहेत, ज्यांना वास्तविक ज्ञान आहे, जे सदैव सचेतावस्थेमध्ये रहातात की चिंतन किती व्हावयास हवे व किती होत आहे, धारणा-ध्यान-समाधि ज्यांच्या स्वभावात आहे.” धम्पदाच्या 'ब्राह्मण वग्गो' श्लोक ३९० मध्ये त्यांनी सांगितले आहे की ब्राह्मणासाठी प्रिय गोष्टींपासून मन वळवणे हे काही कमी कल्याणकारक नाही. जसे-जसे मन हिंसेपासून लांब जाते, तसे-तसे दुःख अवश्य शांत व्हावयास लागते. अर्थात सांसारिक गोष्टींमध्ये आसक्ति हिंसा आहे व दिसलेल्या ऐकलेल्या त्याच गोष्टींमध्ये अनासक्ति अहिंसा आहे.

धम्पदमधील 'पकिण्णक वग्गो' अर्थात प्रकीर्ण खंडामध्ये भगवान बुद्धांनी सांगितले आहे की ज्यांना अहोरात्र बुद्धानुस्मृति, नित्य धर्मानुस्मृति, नित्य संघानुस्मृति, कायगता स्मृति, नित्य भावना स्मृति आणि नित्य अहिंसा स्मृति असते, ते गौतम बुद्धांचे शिष्य सदैव झोपता-जागता स्मृति बाळगून असतात. सृष्टी अनित्य आहे, नश्वर आहे; नित्य केवळ आत्मा आहे. जे कोणी भिक्षु साधनेमध्ये प्रवृत्त आहेत, त्यांना अहोरात्र ही स्मृति राहिली पाहीजे की आम्ही भगवान बुद्धांच्या आश्रयास आहोत, सद्गुरुंच्या आश्रयास आहोत. असे होता कामा नये की चार दिवसानंतर गुरु महाराजांनाच विसरून गेले, कारण जर परमात्मा मोक्ष आहे तर सद्गुरु प्रवेशद्वार आहेत. त्यांच्यामुळे च साधना जागृत होते, तेच साधकाचे पतरक्षक, मार्गदर्शक, संरक्षक आहेत. त्यांना विसरल्यावर साधक भरकटून जातो. म्हणून नित्य बुद्धानुस्मृति आवश्यक

आहे. अशा साधनेस धारण करावयाचे आहे जी निज स्वरूप आत्मपथाकडे घेऊन जाईल. हीच आहे धर्मानुस्मृति. ह्याचप्रकारे संघानुस्मृति राहिली पाहिजे की मी त्या गुरु-परंपरेतला आहे. बाहेरच्या जगातील वस्तूंचे आकर्षण वाटता कामा नये अशी कायगता स्मृति राहिली पाहिजे. वस्तू जेव्हा मिळेल ती हृदय-देशातच मिळेल. म्हणून श्वासामध्ये अथवा चरणांच्या ध्यानामध्ये दृष्टी स्थिर ठेवणे म्हणजे कायगता स्मृति होय. भावना स्मृति म्हणजे श्रद्धा भाव कायम राहिला पाहिजे. श्रद्धेशिवाय होमामध्ये केलेले हवन, दिलेले दान, केलेले कर्म, जपलेला जप आणि केलेले तप सर्व व्यर्थ असते. त्याच प्रमाणे नित्य अहिंसा स्मृति राहिली पाहिजे की मला आपल्या वास्तविक स्वरूपास प्राप्त करावयाचे आहे. जे साधक अहोरात्र चिंतनात मग्न असतात, अशा विरक्त भिक्षुंच्या हृदयातील एका स्थितीचे नाव अहिंसा आहे. मनाचा निग्रह करून जे चिंतनात गढलेले असतात, त्यांच्या समक्ष अंतःकरणातील एक अवस्था म्हणजे अहिंसा. बाह्य जगातील मारा-मारी हे तर आपापसातले सूड आहेत, दैवी, आसूरी वृत्तींची देणगी आहेत. जे वेळेनुसार होतच रहातात. शास्त्र ही संतांची गोष्ट आहे. असंयमी पुरुषांद्वारा बुद्धीच्या जोरावर केली गेलेली त्यांची व्याख्या भ्रम निर्माण करते. असे भ्रम महापुरुषांच्या पाठीमागे सर्व समाजांमध्ये होत आलेले आहेत ज्याचे ज्वलंत उदाहरण आहे अहिंसे बाबतची सामाजिक धारणा.

निष्कर्ष

महापुरुष प्रत्येक जीवावर दया करतात कारण-

उमा जे राम चरन रत, बिगत काम मद क्रोध।

निज प्रभुमय देखिं जगत, केहि सन करहिं विरोध॥

(रामचरित मानस, ७/११२)

त्यांना सर्व जग परमेश्वरमय दिसते, जिवांमध्येही परमेश्वराचा अंश दिसतो, त्यामुळे ते विरोध तरी कोणाशी करणार? आपल्या परमेश्वरा बरोबर तर कोणी विरोध करू शकत नाही. ही त्यांची एक स्थिती आहे, अवस्था आहे, एक दृष्टी आहे. ह्या महापुरुषांच्या सात्रिध्यात वन्य पशूही स्वच्छंदीपणे वावरत असतात. त्यांना विश्वास वाटत असतो की ह्या महापुरुषापासून काही नुकसान होण्याची संभावना नाही, उलट संरक्षणच मिळेल.

बाल्मीकी रामायणातील किञ्चिंथाकांडाच्या साठाव्या सर्गामध्ये विंध्य पर्वतावर निवास करणाऱ्या निशाकर (चंद्रमा) नावाच्या ऋषींचा उल्लेख आहे, ज्यांच्या कृपेने संपातीचे जळलेले पंख परत नवीन आले होते. संपातीने पाहिले की जेव्हां ते ऋषी स्नान करून परत येत होते तेव्हां अनेक अस्वलें, हरिणें, सिंह, वाघ आणि अनेक प्रकारचे साप त्यांच्या भोवती घोळका करून येत होते. ऋषी आश्रमात पोहोचल्यावर ते सर्व प्राणी परत जंगलात गेले.

अरण्यकांडाच्या त्र्याहत्तराव्या सर्गामध्ये श्रीराम आणि लक्ष्मण ह्यांना पंपा सरोवराबद्दल माहिती देताना कबंध म्हणाला, “रघुनंदना! पंपा सरोवरात विहार करणारे हंस, बदके, बगळे वगैरे पक्षी सदैव मधूर गुंजारव करीत असतात. ते मनुष्यांना पाहून चिंतित होत नाहीत; कारण मनुष्याद्वारा कोणा पक्षाचा वध होऊ शकतो, अशाप्रकारची भिती त्यांनी कधी अनुभवलीच नाही.” ऋष्यमूक, मतंग वन, शबरी आश्रम-तपोधन इत्यादि महात्म्यांच्या आश्रमांमध्ये हीच स्थिती होती.

भगवान बुद्धांचा वनवासातील पहिला दिवस होता. राजकीय पेहरावातच ते जंगलातून चालले होते. त्यांना संन्यासी वेशात असलेला एक अशी व्यक्ती दिसली की ज्याच्याजवळ शस्त्राखेही होती. बुद्धाने त्यास विचारले—“आपण

शिकारी आहात असे वाटते. तेव्हां हा संन्याशांसारखा वेश का धारण केला आहात?” त्याने सांगितले, “हा वेश बघून हरिण वरै प्राणी निर्धास्त होतात व जवळ येतात. त्यामुळे शिकार सहजपणे मिळते.” बुद्ध म्हणाले, “मुनिवेशावर त्यांचा जो अतुट विश्वास आहे त्यालाही तू ठेच पोहोचवली आहेस! असे कर, माझे हे कपडे तू घे आणि तुझे वस्त्र मला दे. बाजारात जेथे वस्त्रांचे पारखी आहेत त्यांना हे वस्त्र तू नेऊन दाखव, त्याचे तुला चांगले पैसे मिळतील. त्या पैशांनी तू अन्य तळेने उपजिवीका करु शकशील?” असो, तर मुरींच्या वेशाने प्राणी निर्धास्त होतात. ते जाणतात की येथे भयाचे काही कारण नाही.

श्रीरामचरित मानस मधील एक प्रसंग आहे. वनवासकाळात जेव्हा श्रीराम महर्षि वाल्मीकींच्या आश्रमात आले तेव्हा त्यांनी तेथील दृष्ट्य बघितले-

खग मृग बिपुल कोलाहल करहीं।

बिरहित बैर मुदित मन चरहीं॥ (मानस, २/१२३-८)

चित्रकूट आश्रमात भगवान श्रीरामांना बघून सर्व प्राणी निर्धास्त झाले-
करि केहरि कपि कोल कुरंगा।

बिगत बैर बिचरहि सब संगा॥ (मानस, २/१३७-१)

करि म्हणजे हत्ती, केहरि म्हणजे सिंह, कपि (माकड), कोल म्हणजे वराह, कुरंग म्हणजे हरिण- सर्वांनी सहजपणे परस्परांमधील वैरभावाचा त्याग करून ते एकत्र वावरु लागले.

भरताने चित्रकूट येथील जंगलाचे अवलोकन केले तेव्हा अनुभवले की-
खगहा करि हरि बाघ बराहा। देखिव महिष वृष साजु सराहा॥
बयरु बिहाइ चरहिं एक संगा। जहं तहं मनहुँ सेन चतुरंगा॥

(मानस, २/२३५/३-४)

चित्रकूट येथे मुरींचे वास्तव्य होते. भरताने त्या मुरींचा प्रभाव पाहिला की गेंडा वरै सर्व प्राणी स्वाभाविक वैर विसरून एकत्र वावरत होते असे दिसते. पंचवटीमध्ये श्रीरामाने पाहिले-

खग मृग बृन्द अनन्दित रहहीं।

मधुप मधुर गुंजत छवि लहहीं॥ (मानस, ३/१३-३)

खग म्हणजे पक्षी, मृग अर्थात हरिण वगैरे वन्य प्राणी आनंदात होते. भुंगे गुंजारव करीत होते त्यामुळे ते आणखीनच मोहक वाटत होते.

कागभुशुंडिंच्या आश्रमाचे चित्रण गोस्वामीच्याच शब्दात बघूया-

सीतल अमल मधुर जल, जलज बिपुल बहुरंग।

कूजत कलरव हंस गन, गुंजत मंजुल भृंग॥

आश्रमाच्या परिसरात रम्य सरोवर होते ज्यामध्ये हंस मधुर ध्वनि करीत होते, भ्रमर गुंजारव करीत होते, प्राणी स्वतंत्रपणे विहार करीत होते. महात्म्यांना बघून त्यांचे भयच दूर होऊन जाते.

श्रीमद्भगवद्गीतेमध्ये आहे-

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।

शुनि चैव श्रपाके च पण्डिताः समदर्शिनः॥ (गीता, ५/१८)

अर्जुन! पण्डिताः म्हणजे पूर्ण ज्ञान असलेले महापुरुष विद्या-विनय-युक्त ब्राह्मण आणि चांडाळ, कुत्रा तथा गाय, विशाल हत्ती या सर्वांकडे समदृष्टीने पाहतात. त्यांच्या दृष्टीने विद्या व विनय संपन्न ब्राह्मणामध्ये ना कोणती विशेषता असते आणि चांडाळामध्ये ना हीनता. ना गाय धर्मशील आहे, ना कुत्रा धर्मग्रह आहे आणि विशालकाय असल्या कारणाने ना हत्तीमध्ये काही विशेष आहे. त्यांची दृष्टी शरीरावर नाही तर सरळ जीवांच्या अंतरात्म्यावर पडते. इतके नक्की की विद्या-विनययुक्त ब्राह्मण लक्ष्याच्या जवळ असतो व ज्यास चांडाळ म्हटले जाते, तो लक्ष्यापासून दूर असतो. पण दोघे असतात त्याच अध्यात्म मार्गाचे पथिक!

अहिंसेमध्ये स्थित असणाऱ्या ह्या महापुरुषांना पूर्वजन्मींची स्मृति असते. भगवान बुद्धांना त्यांच्या आधीच्या दोनशे जन्मांचे स्मरण होते. बालकथांमध्ये एक गोष्ट आहे ज्यामध्ये म्हटले आहे की एका जन्मामध्ये ते वृक्ष होते. त्या वृक्षावर बसून एक बगळा मासे खायचा व उरलेली हाडे त्या वृक्षावरच सांडायचा. बुद्धांना ते आवडायचे नाही पण वृक्षासारख्या जडयोनीमध्ये जन्म झाल्यामुळे ते काही करुही शकत नव्हते.

महर्षि कागभुशुण्डिनाही अनेक जन्मांचे स्मरण होते-

सुधि मोहि नाथ जनम बहु केरी। प्रसाद मति मोर न घेरी॥

सन्माननीय! अनेक जन्मांचे मला स्मरण आहे. शंकराच्या कृपेने माझ्या बुद्धीला मोहाने ग्रासले नाही. त्या जीवनामध्ये जितकी साधना, जशी स्मृति होती, ती सर्व नंतरच्या योनींमध्ये संक्रमित होत राहिली. आजही अशी उदाहरणे कोठे-कोठे पहावयास मिळतात.

पूज्य गुरु महाराजांच्या काळी सती अनुसूझ्या आश्रमात एक ब्रह्मचारी माकड होते. अन्य माकडे पशुवत् क्रिडांमध्ये मग्न असायची परंतु हे मात्र शांतपणे एकांतात झाडावर बसून असायचे. जसे सुग्रीवाने भगवान रामांना निवेदन केले होते- “बिषय बस्य सुर नर मुनि स्वामी। मैं पाँवर पसु कपि अति कामी॥” (मानस, ४/२०-३) -त्याप्रमाणे माकडे खूप कामनायुक्त असतात. ऋतुकाळात एक-एक महीना ती एक पानही तोंडात टाकत नाहीत व विक्षिप्तपणे बसून रहातात; नर-मादी एकमेकांकडे बघत रहातात, परंतु हे माकड मात्र महाराजांच्यासमोर एका झाडावर बसून महाराजांकडे एकटक बघत बसायचे. कदाचित् कोणी माकडिण त्याच्याजवळ येण्याचा प्रयत्न करीत असेल तरी ते बघून न बघितल्यासारखे करायचे व जेव्हा वाटायचे की ही पकडीत येर्इल तेव्हा एकदम तिला पकडून डोंगरावरुन खाली फेकून द्यायचे. तिची हाडे मोढायची व इतर माकडे कीं-कीं करीत घाबरुन पळून जायची, परत कोणी त्याच्या जवळ जाण्याचे साहस करायचे नाही व ते मस्तपणे बसून रहायचे.

सकाळी पूज्य महाराजजी जेव्हा भजनाला बसायचे, तेव्हां तेही महाराजजीं पासून थोड्या अंतरावर बसून रहायचे. एक खांब होता त्याच्या आधाराने बसायचे. महाराजजी तास-तास भजनाला बसायचे, तेही शांतपणे बसून रहायचे. ना अंग हालवायचे ना मान. कधी-कधी ते डोळे मिचकावून महाराजजींकडे पहायचे. त्याचे ते हावभाव महाराजजींना खूप आवडायचे. महाराजजी खोकले की तेही इकडे-तिकडे खाजवायला लागायचे. दया येऊन महाराजजी त्याच्यासाठीही एक रोटी बनवून घ्यायचे. भजनानंतर ती रोटी महाराजजी त्याला द्यायचे. ते उभे राहून एका हाताने ती रोटी घ्यायचे व काखेत ठेऊन, तीन पायांनी डोंगरावर चढत जायचे. दुसऱ्या दिवशी पुन्हा पाच वाजता, काळोख असतानाच महाराजजींच्या समोर येऊन बसायचे. हा त्याचा नियमच झाला होता.

एके दिवशी महाराजजींनी त्याला संबोधून म्हटले, “ब्रह्मचारी! बघ वर्षा त्रृतु आहे. आश्रमात सुकी लाकडे नाहीत. ह्या झाडावर सुकी लाकडे आहेत. जर तू तोडून देशील तर रोटी बनेल.” त्याने ऐकले, रोटी घेतली, डोंगरावर न जाता तेथेच विहीरीवर बसून खाल्ली. त्यानंतर तो त्या झाडावर चढून सुकलेली फांदी हलवावयास लागला. आश्रमातील भक्तांनी महाराजांना सांगितले. महाराजजीही कुतूहलाने बघावयास आले व म्हणाले, “बेटा! अजून प्रयत्न कर.” फांदी तुटत नव्हती. त्यामुळे त्याने वरच्या फांदीवर चढून त्या सुकलेल्या फांदीवर उडी मारली. फांदी तरीही तुटली नाही. महाराजजी परत म्हणाले, “एकदा अजून प्रयत्न कर.” तिसच्यांदा त्या फांदीवर उडी मारल्यावर त्याचा एक तुकडा तुटून खाली पडला. महाराज म्हणाले, “बास बेटा! आता रोटी तयार होईल, चांगली सेवा केलीस. आता चिंता नको करुस. सुकी लाकडे मिळतील.” अशा प्रकारे ते माकड मनुष्यांप्रमाणे आचरण करायचे, आदेशांचे पालन करायचे.

एक दिवस महाराजजींनी विनोदाने म्हटले, “जर ब्रह्मचारी आहेस, भजन करतोस तर स्वतःच्या भोजनाची व्यवस्था करीत जा. आम्ही आमच्या शिष्यांकडून पीठ मागवतो. ते गहू दळून चित्रकुटापासून पंधरा किलोमीटरांवरुन डोक्यावर ओझे घेऊन येतात. आम्ही तुला रोटी बनवून द्यायची! आता असे होणार नाही. साधू आहेस तर भिक्षाटन कर.”

दुसऱ्या दिवशी एक जमीनदार, जवळजवळ पहाटे पाच वाजता, ब्रह्मचारी माकड येण्याच्या आधीच महाराजजींच्याकडे येऊन पोहोचला. दंडवत् घातल्यानंतर तो म्हणाला, “महाराजजी! इथे कोणी ब्रह्मचारी माकड आहे का?” महाराजजींनी विचारले, “तुला कसे माहित?” तो म्हणाला, “महाराजजी! जंगलातील शेताची राखण करीत मी मचाणावर पडलेला होतो. असे वाटले की कोणी माझा हात धरुन मला उठवत आहे. एक आवाज ऐकू आला- झोपतोस काय? उठ, मी अनुसुइयातला ब्रह्मचारी माकड आहे. माझ्यासाठी चणे घेऊन अनुसुइयाला चल.

काही वेळ आम्ही इकडे तिकडे बघितले. जेव्हा काही हाल-चाल दिसली नाही तेव्हा स्वप्न समजून परत पडलो. झोप लागतच होती तोच कोणीतरी चापटी मारुन सांगितले- म्हटले ना चणे घेऊन चल! परत काय झोपतोस? मी

विचार केला प्रथम हात धरून हलवले, दुसऱ्यांदा चापटी मारली, तिसऱ्यांदा माहित नाही काय शिक्षा देईल. बस! आंघोळ केली, चणे घेतले, आणि रात्री दोन-अडीच वाजताच गावांतून निघालो, घोर जंगलातून रस्ता काढत इथपर्यंत येईतो पहाट झाली. कोठे आहे ते माकड?"

महाराजजी म्हणाले, "आता इतक्यात येईलच. काल आम्ही त्यास रागावलो होतो की साधू आहेस तर स्वतःच्या भोजनाची व्यवस्था कर. म्हणून त्याचे स्वरूप तुझ्यापर्यंत पोहोचले, तुला उठवले, जागे केले, प्रेरित केले. भक्ता! तू भाग्यवान आहेस." तेवढयात ब्रह्मचारी माकड आले. महाराजजींनी त्यास चणे दिले आणि म्हणाले, "बस बेटा! आता तुला भिक्षाटनाची आवश्यकता नाही. आम्हाला समजून चुकले की तुझे साधुपण सच्चे आहे. आता तुला रोटी मिळत जोईल." जमीनदार म्हणाला, "ते ठीक आहे महाराज परंतु मी पण दर आठवड्याला ब्रह्मचारीसाठी चणे आणीत जाईन."

सारांश 'उमा! जे राम चरन रत----' जे रामाच्या चरणांशी अनुरक्त आहेत, त्यांच्या अंतःकरणात एक दृष्टी असते. ते जाणू शकतात की कोण कोठपर्यंत पोहोचलेला आहे? काय आहे? कोण भ्रष्ट आहे, कोण बरोबर आहे? तरीही ते 'निज प्रभुमय देखाहिं जगत, केहिं सन करहिं विरोध।' ते विरोध करणार तरी कोणाचा?

हे महात्मा लोक समदर्शी व समवर्ती असतात. त्यांच्यापासून अहिंसाच प्रवाहित होते. त्यांच्यापासून झाले तर कल्याणच होते. अकल्याण करणारी कोणतीच गोष्ट त्यांच्याजवळ नसते तर करतील कोठून?

जड़ चेतन मग जीव घनेरे। जे चितए प्रभु जिन्ह प्रभु हेरे॥

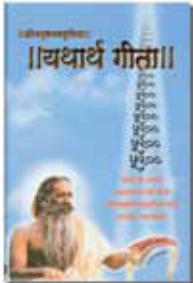
ते सब भये परम पद जोगू। भरत दरस सेटा भव रोगू॥

(मानस, २/२१६/१-२)

ज्यांनी परमेश्वराला बघितले वा ज्यांना परमेश्वरानी बघितले, ते सर्व परम पदाचे अधिकारी होतात. अहिंसाब्रत प्राप्त झालेल्या महापुरुषांचे हेच लक्षण आहे. जे आत्म्यास जाणतात, जे आत्मतृप्त आहेत, आत्मस्थित आहेत, ज्यांनी स्वतः आपला उद्धार केला आहे, त्यांच्या द्वारेच सर्वांचा उद्धार होऊ शकतो.

अशाच तत्वज्ञ पुरुषांचे जीवन-चरित्र वाचून-ऐकून-बघून मनुष्यमात्राने समानता, सहिष्णुता, परोपकार, सेवा, सद्ग्रावना आणि परदुःखात दुःखी होणे इत्यादि शिकवण घेतली आहे. महात्मा गांधीनींही अहिंसेची प्रेरणा गुजरातमधील महान संत नरसी मेहता इत्यादि भक्तांच्या जीवन चरित्रावरून-रहाणीवरून प्राप्त केली- ‘वैष्णव जन तो तेने कहिये जे पीर पराई जाणे रे।’ त्यांच्या शिकवणीने प्रेरित होऊन त्यांनी दक्षिण अफ्रिकेतील लोकांना संघटित केले. स्वातंत्र्यापर्यंत पोहोचविले, परंतु त्या महापुरुषामध्ये अहिंसेची जी अवस्था -स्थिती आणि दृष्टी आलेली होती ती योग-साधनाजन्य होती, क्रियात्मक अभ्यासजन्य होती. एकदा अहिंसेची ती उंची गाठल्यावर ते त्यापासून विचलित होत नाहीत. असे महापुरुष आवश्यकता पडल्यावर आसुरी वृत्ति वाल्यांचे बाहुल्य बघून नास्तिकतेच्या क्षणी शक्त्राभ्यासावरही भर देतात की ज्यामुळे भावी पिढी आळशी, भित्रट व नपुंसक होणार नाही, लोकांमध्ये समृद्ध जीवनाबरोबर परमश्रेयाचा मार्ग प्रशस्त होत राहील. अन्य कोणताही उपाय न राहिल्यामुळे देश आणि संस्कृतीच्या संरक्षणासाठी शक्त्रांचा उपयोगही अहिंसेला प्रतिष्ठित करण्याच्या दिशेने उचलेले एक सार्थक पाऊल आहे.

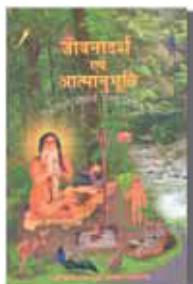
आमची प्रकाशने

यथार्थ गीता-
 'यथार्थ गीता' मध्ये
 श्रीकृष्णाचा वाणीचा आशय
 चांगल्या प्रकारे, जसाच्या तसा
 समजाविला आहे. ही एक
 कालजीवी कृति आहे
 २८ भाषांमध्ये

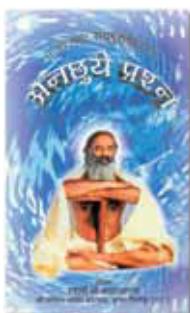

अंग क्यों फडकते हैं
 और क्या झटते हैं?-
 मानवी शरीराच्चा विभिन्न
 भाषांमध्ये होणाऱ्या संदेनाचे
 कारण आणि त्वाहोरे मिळणाऱ्या
 संकेतांचे विलेषण केले गेले
 आहे की जे साधना करताना
 सहाय्यक ठरते.
 ४ भाषांमध्ये

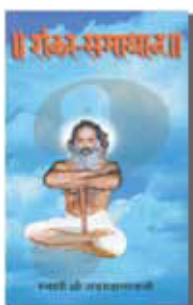
जीवनादर्श एवं आत्मनुभूति-
 पूज्य गुरु परमहंस स्वामी श्री
 पपमानेदजी महाराजांचे जीवन
 चरित्र, त्यांचे अनुभव तसेच त्यांच्या
 उपदेशांचे संकलन केले आहे.
 साधकांसाठी हा अतिशय उपयुक्त
 ग्रंथ आहे.

४ भाषांमध्ये.

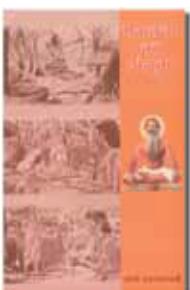
अनाकलनीय प्रश्न
 वर्ण, मूर्तिपूजा, ध्यान, हठ, चक्र-भेदन
 आणि योग असा विवरांचे स्पष्टीकरण
 करून, भ्रामत असले-ल्या समाजाला
 मार्गदर्शन केले आहे.

३ भाषांमध्ये

शंका समाधान-
 समाजामध्ये प्रचलित
 असलेल्या सर्व वाईट रिती,
 रुढी, आवडंबर आणि
 अधिवासास इवाचिल
 असलेल्या शंकांचे निरसन
 केले आहे

५ भाषांमध्ये.

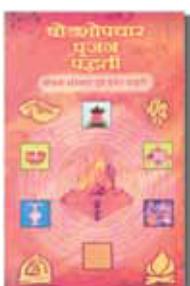

एकलव्याचा अंगठा-
 शिक्षण देणारा गुरु आणि सद्गुरु
 मधील फक्क सांगितला आहे.
 शिक्षक हा लोकजीवनाची कला
 शिकवितो तर सद्गुरु जीवनामध्ये
 समृद्ध बरोबरच परम श्रेयाची
 जागृत आणि त्या परमपदाची
 प्राप्ति करवितो ज्यामुळे मनुष्याचा
 जन्म-मरणाच्या चक्रातून मुक्ति
 मिळते.

३ भाषांमध्ये.

भजन कोणाचे करावे?
 धर्माच्या नावावर गाय, पिंपळ,
 देवी-देवता, भूत-भवानी इत्यांची
 पूजा लोक करीत आहेत. प्रस्तुत
 पुस्तकात ह्या सर्व प्राविते
 निवारण करून संपूर्ण केले आहे
 की साधनात धर्म कोणता? इट
 म्हणजे कोण? साधना कोणाची
 करावी व कशी करावी?
 ६ भाषांमध्ये.

षोडशोपचार पूजा पद्धति-
 ह्या पुस्तकामध्ये हे सांगितले गेले
 आहे की एका परमात्म्यावर श्रद्धा
 स्पृह ठेऊन, त्या एका परमात्म्याचे
 चित्रन करण्यात शिकविते म्हणजेच
 कर्मकोळ होय.
 ३ भाषांमध्ये.

आगमची प्रकाशने

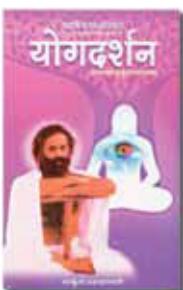
योगशास्त्रीय प्राणायाम-
योगशास्त्रीय प्राणायाम मध्ये आपण
सांगितले आहेत की यम, नियम
आणि आसन साध्य होताच
शास-प्रश्नांचे शांत प्रवाहित होणे
म्हणजेच प्राणायाम होय. प्राणायाम
नावाची वेळाची अर्थी कोणतो किया
नाही. ही योग-चिन्तनाची एक
अवस्था आहे. त्याचेच निरसन ह्या
पुस्तकात केले गेले आहे.

३ भाषांमध्ये.

बारहमासी -

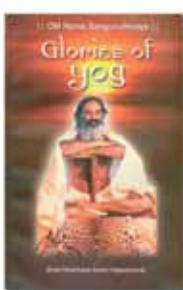
आपले पूज्य गुरु श्रीपरमानंदजी
महाराजना आकाशवाणीने प्राप्त
झालेले भजन (ईश्वरीय गायन)
बारहमासीचे संकलन तसेच त्याचे
विवेचन केले आहे. द्वामध्ये
लक्ष्यापर्यंत पोहोचायचा
प्रवेशापासून ते पराकाष्ठेपर्यंतचा मार्ग
दाखविला आहे.
हिंदी भाषेमध्ये.

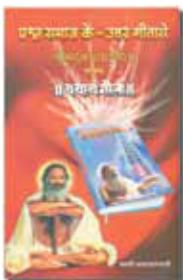
योगदर्शन- प्रत्यक्षानुभूत

व्याख्या- महर्षि पतंजलि कृत ह्या
पुस्तकात सांगितले गेले आहे की
'योग' प्रत्यक्ष दर्शन आहे, तो लिहिता
किंवा सांगता येत नाही. क्रियात्मक
होउनच साधकाच्या लक्षात येते की
जे काही महर्षीनी लिहीले आहे
त्याचा वास्तविक अर्थ काय आहे?
साधनेस उपयोगी असे पुस्तक आहे.

३ भाषांमध्ये.

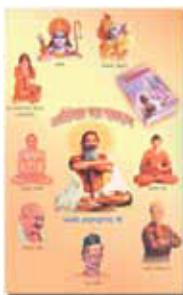
ग्लोरिज ऑफ योग-
हठ, चक्र, भेदन आणि योग,
प्राणायाम, ध्यान ह्या बदल
पूर्ण माहिती.
इंग्रजी भाषेमध्ये.

प्रश्न समाज के उत्तर गीता से-

द्या पुस्तकामध्ये सामाजिक,
आध्यात्मिक तसेच धार्मिक असे
कोणतेही प्रश्न असतील, त्याचे
गोतेच्या इष्ट कीनातून निरसन
केले आहे.

हिंदी भाषेमध्ये.

अहिंसे चे स्वरूप-

अहिंसा एक गुंतुगुंतीचा प्रश्न आहे.
मूळतः हा योगिक, आंतरिक
साधनेचा शब्द आहे. ह्या पुस्तकात
आपल्याला दिसेल की आपल्या
पूर्वीच्या महापुरुषांनी अहिंसेला
कृणत्वा संदर्भात घेतले.

४ भाषांमध्ये.

MP3 ऑडियो सिडिज

५ भाषांमध्ये

हिंदी भाषेमध्ये.

गीतोक्त धर्माची नावे – आर्य, सनातन, हिंदू
गीतेच्या आरंभीच भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात

कुतस्त्वा कशमलमिंद विषमे समुपस्थितम् ।

अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ (गीता – २/२)

अर्जुना, अरे या विषम अशा स्थळी तुझ्यामध्ये हे अज्ञान कोटून उत्पन्न झाले? ना हे कीर्ति वाढविणारे आहे, ना कल्याण करणारे आहे, ना आजपर्यंत कोणत्याही महानुभावाने चुकूनसूळा ह्याचे आचरण केले. ‘अनार्यजुष्टम्’ – हे अनार्यासारखे आचरण तू कोटून शिकलास? गीता आर्य-संहिता आहे. आत्म्याशिवाय कोणाचेही अस्तित्व नाही. जो त्या अस्तित्वाच्या प्रति आस्था बाळगतो, तो आर्य होय; जो त्या परमात्म्याच्या प्रति निष्ठावान आहे, तो आर्य आहे. त्या आत्म्यास जाणून घेण्याच्या विधि यज्ञास (योग-विधिस) जो आचरणात आणतो, तो आर्यब्रती आहे आणि परिणामी जो आत्म्यास जाणतो, जो आत्मतृप्त आहे, आत्मस्थित आहे त्यास आर्यत्व प्राप्त होते.

आत्मा सनातन आहे. जो त्याचा पुजारी आहे, तो सनातनधर्मी आहे. तो सनातन आत्मा हृदयात रहातो- ‘हृदि सर्वस्य विष्टितम्’- (गीता – १३/१७). पंधराच्या अध्यायात भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात – ‘सर्वस्व चाहं हृदि संन्विष्टो।’ – मी सर्वाच्या हृदयात रहातो. अठराच्या अध्यायात भगवंतांनी सांगितले- ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। (गीता, १८/६१). अर्जुना! तो ईश्वर सर्व भूतमात्रांच्या अर्थात प्राण्यांच्या हृदयात निवास करतो. त्या हृदयस्थ ईश्वराच्या उपासकास हिंदू म्हणतात. असो, तर अस्तित्वाच्या प्रति निष्ठावानास आर्य, सनातन आत्म्यास जाणणाऱ्यास सनातन धर्मी आणि हृदयस्थ ईश्वराचा उपासक असणाऱ्यास हिंदू म्हणतात. काळानूसार बदलेली ही तीनही नावे एकाच संदर्भाचा संदेश आहेत.

ह्यास चांगल्याप्रकारे जाणून घेण्यासाठी श्रीमद्भगवद् गीतेची शाश्वत व्याख्या ‘यथार्थ गीता’ अवश्य वाचा.

श्री परमहंस स्वामी अडगळानन्दजी आश्रम ट्रस्ट

न्यू अपोलो इस्टेट, गाळा नं. ५, मोगरा लेन,(रेलवे सब-वे च्या जवळ), अंधेरी पूर्व,

मुम्बई - 400069 भारत. ● फोन : (091-22) 2825 5300

ईमेल : contact@yatharthgeeta.com ● वेबसाइट : www.yatharthgeeta.com